

לוח פזרחית

גיליון מס' 13
פארס 2011

האגודה הישראלית ללימודי המזרח התיכון והאסלאם (אילמ"א)
The Middle East & Islamic Studies Association of Israel (MEISAI)
الجمعية الاسرائيلية لدراسات الشرق الأوسط والاسلام

החוג להיסטוריה של המזרח התיכון ואפריקה
The Department of Middle Eastern and African History
قسم تاريخ الشرق الأوسط وإفريقيا

תוכן העניינים

1	עידן בריר ושי זהר	דבר העורכים
		מאמרים
5	יונה שפר	דמות האישה ביצירותיו של הסופר המצרי גמאל אל-ע'יטאני
18	שרון שטרית-ששון	בין אם פרטית לאם לאומית – אימהות ואימהות ביצירותיה של הסופרת הפלסטינית סחר ח'ליפה
26	ששון סומך	נגיב מחפוט' וסייד קָטב: רגשות מעורבים
28	נגיב מחפוט'	עבד אל-והאב אסמאעיל (תרגום מערבית: ששון סומך)
31	אסף דוד	המענה לסכנת ההכחדה של חקר מדינות במזרח התיכון באוניברסיטאות בישראל (תגובה למאמרו של רוני זיידל)
33	אופיר וינטר	חזון האופוזיציה הליברלית במצרים לעתיד יחסי השלום עם ישראל
		זווית אחרת
42	אברהם אל-בחראוי	מהפכת טובי המצרים מנפצת את השקפתו של אל-מקריזי על אודות אישיותם
45	אסף דוד	סאטירה
		אינטרנט במזרח התיכון
49	אימאן יונס	התפתחות הספרות הדיגיטלית בעולם הערבי
		קולנוע במזרח התיכון
53	שריאל בירנבוים	הדור הצעיר והמבולבל של מהגרים מוסלמים בצרפת ובגרמניה – מ"סטראוטיפ" ל"אנטי-סטראוטיפ"
		שירה מן המזרח התיכון
57	אהוד הורביץ	סרגון בולוס

המערכת

mizrahit@meisai.org.il

עידן בריר - עורך ראשי
אוניברסיטת תל אביב

mizrahit@meisai.org.il

שי זהר - עורך משנה
האוניברסיטה העברית בירושלים

assafd@mscc.huji.ac.il

אסף דוד - עורך מדור סאטירה
האוניברסיטה העברית בירושלים

sarielb@gmail.com

שריאל בירנבוים - עורך מדור קולנוע
האוניברסיטה העברית בירושלים

barmic@netvision.net.il

מיכאל ברק - עורך מדור אינטרנט
אוניברסיטת תל אביב

hadpe@walla.com

הדר פרי - עורכת לשונית
אוניברסיטת בר אילן

אלנה קוזניצוב - עיצוב גרפי
מרכז משה דיין, אוניברסיטת תל אביב

הוועדה האקדמית

ד"ר מחמוד יזבק
אוניברסיטת חיפה

פרופ' אייל זיסר
אוניברסיטת תל אביב

פרופ' אהוד טולידאנו
אוניברסיטת תל אביב

קול קורא

לשליחת רשימות ומאמרים לפרסום בכתב העת האלקטרוני

רוח מזרחית

כתב העת האלקטרוני "רוח מזרחית" מתפרסם שלוש פעמים בשנה, תחת חסות משותפת של אילמ"א ומרכז משה דיין באוניברסיטת תל אביב ובעריכתם של תלמידי מחקר. עורכי כתב-העת קוראים לתלמידי מחקר, תלמידים לתואר הראשון, חוקרים ומורים באקדמיה ומחוצה לה (כולל כאלה שהכשרתם אינה בהכרח אקדמית), ולכלל בעלי העניין בתחום לימודי המזרח התיכון, האסלאם ותרבויות האזור, לשלוח אלינו מאמרים ורשימות לפרסום.

המאמרים בכתב העת עוסקים בהיסטוריה על גווניה השונים, ובהיבטים תרבותיים בחיי החברות המאכלסות את אזורנו. אנו מבקשים לקדם באופן מיוחד מאמרים המבוססים על עבודות סמינר מצטיינות, מאמרי-דעה, וכן מאמרים העוסקים בנושאים חברתיים או היסטוריוגרפיים.

לצד המאמרים, תכלול "רוח מזרחית" גם מדורים אשר יעסקו בנושאים הבאים: קולנוע, סאטירה, אינטרנט במזרח התיכון, תרגום תעודות ומסמכים ורשמים ייחודיים של ישראלים ממדינות האזור. כותבים המעוניינים לתרום רשימות למדורים אלה מוזמנים ליצור קשר עם עורכי כתב העת כדי לתאם את נושאי הכתיבה.

אנו פונים גם בקריאה לסטודנטים המעוניינים להצטרף לכתב העת כחברי מערכת ולערוך באופן קבוע מדורים שונים בתוכו, על-פי תחומי התמחותם ועניינם, ליצור עימנו קשר. תמורת העבודה במסגרת כתב העת תוענק לחברי המערכת חברות שנתית מלאה באילמ"א.

יצוין כי פרסום בכתב העת מותנה בהצטרפות לאילמ"א (למידע נוסף על הצטרפות לאגודה, ראה עמוד הבית: <http://www.meisai.org.il>).

היקף מאמר – עד 3000 מילה.

היקף מאמר קטן – עד 800 מילה

היקף רשימה (גם במסגרת מדור) – עד 700 מילה.

מאמרים ורשימות יוגשו על-פי הנחיות הכתיבה של "רוח מזרחית" [כמפורט באתר אילמ"א](#). את ההצעות יש להעביר אך ורק כצרופה (*Attachment*) להודעת דוא"ל שתישלח לכתובת mizrahit@meisai.org.il, כאשר בשורת הכותרת (*Subject*) יצוין "רוח מזרחית". יש להקפיד ולדרוש אישור קבלה על הצעתכם.

שימו לב: המועד האחרון להגשת מאמרים לגיליון 14: **1 ביוני 2011.**

© 2011 כל הזכויות שמורות ל"רוח מזרחית"

אילמ"א – האגודה הישראלית ללימודי המזרח התיכון והאסלאם
מרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה

כללי הציטוט הרגילים חלים על תוכן הגיליון בשלמותו.

על הכותבים לקבל אישור בכתב ממערכת כתב העת לפרסום חומר מן הגיליון באכסניה אחרת. כל צילום, שכפול, העתקה, השאלה, הפצה והעמדת הגיליון לרשות הרבים (באופן מודפס או אלקטרוני), מחייבת אישור בכתב ממערכת כתב העת.

דבר העורכים

אנו שמחים להציג בפניכם עוד גיליון של "רוח מזרחית", ה-13 במספר. בתכנון המקורי היה אמור הגיליון הזה להיות גיליון שעיקר עניינו הספרות הערבית. הגיליון אכן כולל, כמתוכנן, מאמרים מרתקים העוסקים בייצוגים נשיים אצל שניים מחשובי הסופרים הערבים בעולם הערבי בדור האחרון, גמאל אל-עייטאני המצרי וסחר ח'ליפה הפלסטינית, כמו גם פרק מרתק מתוך ספר של החשוב שבסופרים הערבים בדורות האחרונים, נגיב מחפוט'. אלא שתהפוכות גדולות עוברות על אזורנו בחודשים האחרונים, ובעת העבודה על גיליון זה היה ברור לנו שלא יהיה זה אפשרי להיצמד לתכנית המקורית לבדה בלי לתת במה ראויה לעיסוק כלשהו במאורעות הללו.

בשבועות האחרונים, על רקע האירועים הדרמטיים בכל רחבי המזרח התיכון, היינו עדים לדיון נרחב בדבר תרומתם של חוקרים ואנשי אקדמיה לשיח הציבורי בארץ ולמכלול הידע הציבורי בנושא המזרח התיכון. נדמה שהשיח הציבורי בישראל, שנתפס מופתע לחלוטין מהמאורעות במדינות ערב, נותר שווה נפש משהו באשר להפתעה שאחזה בשירותי המודיעין ובתקשורת, אך שפט בחומרה מתוך ציפיות גבוהות, כך נראה, את אנשי האקדמיה שלא השכילו בתורם לחזות את המצב מבעוד מועד. אנו יודעים למי ניתנה הנבואה (אם כי היו כאלה שהעזו להתנבא בראשית המהומות במצרים), אולם בחינה לעומק של עמדות אנשי האקדמיה תגלה כי לא רק שלא אחזה בהם הפתעה, אלא שנדמה כי דווקא הם היו אלה שבדבריהם היה פן נבואי, וכי הם השכילו לעמוד על הגורמים שהובילו למאורעות במדינות ערב, גם אם לא לנבא במדויק את פרוץ המאורעות ואת מועדם.

הא ראייה שבכתב עת זה לבדו פורסמו לפחות שלושה מאמרים שחזו אספקטים מסוימים של המהומות בעולם הערבי ברמת דיוק ופירוט מפתיעה – ראשית, המאמר "לצאת לרחוב" של איש האקדמיה התוניסאי ח'אלד שופאת, מגיליון מספר 6, שקרא קריאה מדויקת של המצב החברתי והפוליטי בעולם הערבי באמרו "מחירים מרקיעי-שחקים ונשיאים שאינם מתים". שופאת השכיל לקבוע כי הפתרון היחיד לציבור בעולם הערבי יהיה אם הוא יצא לרחובות וימחה על מצבו הקשה ועל שהדמוקרטיה בעולם הערבי נותרה אות מתה, עיקרון בלתי מיושם שהוא לא יותר ממראית עין שמְגַנָּה על שליטים עריצים ומותירה שכבות נרחבות של רעבים וחסרי-כל, שעתידם כמו נגזר מראש למסכנות. מפתיעה במיוחד זהותו הלאומית של כותב המאמר, תוניסאי גולה, שכמו בישר את פריצתן של המהומות דווקא בתוניס הקטנה, ארצו.

שנית, מאמרה של מירה צורף מגיליון מספר 7, "צעירים מצרים חסרי מנוח – מאין באתם ואנה מועדות פניכם?", שעמדה על מצוקתם של הצעירים המצרים בני כל המעמדות, אך בראש ובראשונה בני דור האינטרנט, השולטים ברזי הפייסבוק והטוויטר, והמחוברים לאתרי היכרויות, בלוגים, פורומים ורשתות חברתיות. בני דור האינטרנט, "דור הגוגל" (גיל גוגל), כמו שכונה אותם באחרונה האינטלקטואל המצרי עבד אל-מנעם סעיד, ניצבים בעשור האחרון לפני מצוקה חברתית קשה ומצב כלכלי קשה ומקשה, שאינו מאפשר להם להגשים עצמם, להתפרנס בכבוד – כבני דורם בשאר העולם – ובכלל זאת להינשא בכבוד ולהקים משפחה. המאמר עומד על הפער הבין-דורי הניכר בין הצעירים המודרנים של "דור הגוגל" ובין הוריהם מחד גיסא והממסד הדתי המעיק מאידך גיסא, ועומד על אחד ממדוריה העיקריים של המצוקה שהובילה למהומות האחרונות ב"אם העולם", "האחות הבכירה", היא מצרים.

אחרונה היא רשימתו של שריאל בירנבאום על הסרט "דפאן שחאתה" מגיליון מספר 10, שכותרתה הנבואית משהו, "היכונו למהפכת הרעבים במצרים של 2013", חוזה את המשבר החברתי-כלכלי, שעתיד לדעת יוצרי הסרט לפקוד את מצרים בעתיד הקרוב (חיזוי שדייק בטווח של שנתיים בלבד). ברשימה בירנבאום נוגע בגל המהומות שעתיד היה לפקוד את המדינה על רקע מצוקתם של הרעבים ובני המעמדות הנמוכים במדינה, כמו שחוזה הסרט.

כאמור, בבסיסו של גיליון זה עומדים מאמרים העוסקים בייצוגי נשים ביצירותיהם של שניים מגדולי הספרות ערבית בעשורים האחרונים. העניין נראה מתאים במיוחד גם לרגל יום האישה הבין-לאומי שצוין בימים האחרונים: הראשון, מאמרו של יונה שפר, דוקטורנט לשפה וספרות ערבית באוניברסיטה העברית בירושלים, עוסק בהיבטים של דמויות נשים ביצירותיו של הסופר המצרי גמאל אל-עייטאני. אל-עייטאני, מחשובי הסופרים במצרים בדור האחרון, אמנם כתב יצירות בסביבה המצרית הפטריארכלית, אלא שבמפתיע דווקא הנשים זוכות אצלו לייצוג נרחב ולמקום של כבוד בשל היותן דמויות חזקות ואסרטיביות ועמוד-תווך מרכזי בבניין המשפחה המצרית והחברה המצרית. אמת היא שהנשים ביצירתו של אל-עייטאני זוכות למעמד משני ביחס לגברים שממשיכים להיות המפרנסים ובעלי המילה האחרונה בבית ובחברה, אך בין שהן מיוצגות באופן אוהד, כשהן אימהות ורעיות, ובין שהן מיוצגות באופן מעורר דחייה, כשהן מגלות עצמאות, פתינות, פרובוקטיביות, מניפולטיביות או כשהן עוסקות בזנות, משחקות הנשים תפקיד מרכזי בציר העלילה ביצירתו והן מפתח חשוב בהבנתה.

המאמר השני, מאמרה של שרון שטרית-ששון, דוקטור לשפה וספרות ערבית מאוניברסיטת בר-אילן וממכללת בית ברל, עוסק גם הוא בייצוגים של דמויות נשים, הפעם ביצירותיה של הסופרת סחר ח'ליפה, מן החשובות שבסופרות הפלסטיניות והערביות של דורנו. ביצירתה מציגה ח'ליפה כמה סוגים של נשים, כמה סוגים של אימהות וכמה טיפוסים של אימהות, על הגבול הדק שבין היות הנשים "רחם לאומי" וכלי במאבק הלאומי הפלסטיני ובין היותן נשים עצמאיות בחברה. ח'ליפה מציגה ביצירותיה מודל חדש ואלטרנטיבי לנשים בחברה הערבית והפלסטינית, שאינו מחייב בהכרח ויתור של הנשים על עצמאותן לטובת בעליהן וילדיהן, ועם זאת עדיין מאפשר להן השתלבות קונסטרוקטיבית באתוס הלאומי ובבניין הלאום והחברה.

המאמר השלישי מאת ששון סומך, פרופסור אמריטוס מהחוג לשפה וספרות ערבית באוניברסיטת תל אביב, זוכה פרס ישראל בחקר המזרחנות לשנת 2005 וזוכה פרס א.מ.ת בחקר המזרחנות לשנת 2008, עוסק באפיזודה מעניינת במיוחד הנוגעת לגדול הסופרים הערבים בעת החדשה, המצרי זוכה פרס נובל, נגיב מחפוט'. במאמר זה מתואר פרק מתוך ספרו של מחפוט' "אל-מראיא" (האספקלריות), המתאר בדרך ספרותית, פיקטיבית-למחצה, את היכרותו הקצרה של מחפוט' עם סיד קטב, שהיה בראשית דרכו מבקר ספרות אוהד של מחפוט' ושל יצירתו, ולימים נהפך להוגה דתי קיצוני, ולסמל עבור אסלאמיסטים ברחבי העולם. בפרק, המובא בתרגום עברי מלא ברצוף למאמר, מתאר מחפוט' את סלידתו ממה שנראה בעיניו צביעות ופנטיות בגישתו של קטב ואת גורלו של הקשר הקצר ביניהם.

עוד רשימה בגיליון זה, שהיא בעלת חשיבות רבה, היא רשימתו של אסף דוד, שהיא מענה לרשימתו של רונן זיידל מן הגיליון הקודם, שעסקה בלימודי עיראק בישראל. חרף הסכמתו לטענה הכללית של זיידל בדבר ירידת קרנו של המחקר בתחומים מזרח תיכוניים מסוימים, ובכלל זאת

המחקר הנוגע למדינות מסוימות, דוד יוצא חוצץ נגד פיצול התחום לתחומי מחקר קטנים ומוגבלים, הפוגע ביכולתם של חוקרי המזרח התיכון להתאגד ולהשפיע כקהילה מגובשת ובעלת קול אחד. הוא גם מוחה נגד ההתעלמות מהאיזון העדין שבין מחקר המושפע משיקולי פופולריות, התלויים בשיח הציבורי-פוליטי-אסטרטגי בישראל, ובין מחקר אקדמי עצמאי שאינו מושפע מצורכי השעה. קריאתו המרכזית והחשובה של דוד היא להרחבת המחקר המזרח תיכוני לדיסציפלינות משיקות וקרובות, אשר יעשירו את השיח, גם בתחומי המחקר המדינתיים, אך גם ברמת המקרו, ויתנו כלים נרחבים יותר לחוקרים מהתחום להבנה ולשרטוט תמונה עמוקה ומהימנה יותר של מדינות וגורמים חברתיים, פוליטיים ועל-מדינתיים באזור.

הפרק שעוסק במאורעות במזרח התיכון בגיליון זה מתחיל במאמרו של אופיר וינטר, תלמיד מחקר מאוניברסיטת תל אביב. שלא כמרבית הקולות שנשמעו בארץ עם פרוץ המהומות במצרים ותהו באשר לגורלו של הסכם השלום בין מצרים לישראל במקרה של עליית האחים המוסלמים לשלטון בקהיר, בחר וינטר להתמקד במקצת הגורמים הליברליים המרכיבים את האופוזיציה המצרית ושלחם חלק מרכזי במהפכה. במאמרו הוא מאפיין את גישתם של אלה כלפי ישראל והסכם השלום איתה. כך, למשל, בוחן וינטר את תנועת "צעירי ה-6 באפריל" והעומד בראשם, אחמד מאהר, ומראה שלא רק האחים המוסלמים מחזיקים בדעות מוצקות נגד ישראל; גם בני "דור גוגל" (ובמקרה זה מתאים יותר "דור פייסבוק"), שמחוברים בעורקיהם לאוטוסטרדת המידע, וכמו שראינו כולנו, קוראים ברחובות ובאתרי האינטרנט לדמוקרטיזציה ולשיפור זכויות האדם, גם להם עמדות שלא תמיד ינעמו לקורא הישראלי.

במדור "זווית אחרת", המביא בכל גיליון מאמר מתורגם מן העיתונות הערבית, בחרנו הפעם להביא מאמר מרתק של הפובליציסט המצרי, אבראהים אל-בחראוי, פרופסור לשפה וספרות עברית מאוניברסיטת עין שמס בקהיר ובעל טור ותיק בעיתון "אל-מצרי אל-יום". במאמרו טוען אל-בחראוי כי האפיון המסורתי של בני מצרים בתור כנועים וחלשים, כמו שטענו בעבר חוקרים מצרים, ובראשם המלומד המצרי בן המאה החמש-עשרה, אל-מקריזי, אינם עומדים במבחן המציאות המודרנית. כמו שהתגלתה באירועים האחרונים במצרים, אין עוד בכוחה של כלכלת הנילוס המסורתית ובכוחם של השולטים עליה להסביר את אופיים המיוחד של מצרים ושל בניה.

מדור הסאטירה של אסף דוד בגיליון זה מתרכז גם הוא באירועים הסוערים של השבועות והחודשים האחרונים בעולם הערבי. במדור הזה ממשיך דוד להביא דגימות מפתביו של הכותב הסאטירי הירדני, אחמד אבו ח'ליל. הדוגמאות בגיליון הזה מובאות בסדר כרונולוגי, העוקב אחר התפתחות המהפכות בעולם הערבי ונפילת המבצרים של אתמול אל מול דרישותיו של דור המחר – ראשית בתוניסיה ואחר כך במצרים. כל זאת עושה אבו ח'ליל תוך ביקורת חריפה על צביעותן של הממשלות הערביות השונות ועל חוסר ההיחלצות שלהן לעמוד לצד עמיהן חרף היחפזותן לעמוד לצד עמים אחרים באזור בתביעותיהם ותוך הבעת הערכה למחאתם של אותם אחרים, לאומץ ליבם וליכולתם להתייצב מול המדכאים ולגרום להם להציע שינויים ואף לפנות את מקומם.

מדור האינטרנט בגיליון לא עוסק ישירות בתפקידה של הרשת במאורעות האחרונים, שעל אודותיו עוד ייכתב רבות, אך הוא בהחלט בוחן חלק חשוב בהתבססותו (המאוחרת יחסית) של האינטרנט בעולם הערבי והפיכתו למקור מידע עיקרי בעבור תושבי מדינות ערב. אימאן יונס, דוקטור לשפה וספרות ערבית מודרנית, סוקרת ברשימתה את חדירת הספרות הדיגיטלית אל

העולם הערבי, פורמט שנעשה פופולרי יותר ויותר, והיא עושה זאת תוך שימת לב להקשרים הגלובליים והאזוריים כאחד.

מדור הקולנוע של שריאל בירנבאום עוסק בגיליון הזה באחת מן הסוגיות המעניינות ביותר בקולנוע האירופי של השנים האחרונות – קולנוע המהגרים העוסק בחוויות המהגרים מעולם האסלאם, קליטתם בארצות אירופה השונות, יחסם עם אוכלוסיית המדינה הקולטת ולא פחות מכך יחסיהם המעניינים עם ארץ מוצאם. ברשימתנו נוגע בירנבאום בכמה מן הסוגיות המעניינות ביותר המעסיקות במאים מהגרים באירופה, ובכלל זאת סוגיות הזהות החדשה והישנה שלהם, סוגיית הפער הבין-דורי בין המהגרים ובין בנותיהם ובניהם וסוגיית האסלאמיזם.

מדור השירה בגיליון הזה, אחרי הפסקה של גיליון אחד, מביא תרגומים של המתרגם אהוד הורביץ לשיריו של אחד מגדולי המשוררים בעולם הערבי, סרגון בולוס. בולוס האשורי, שהלך לעולמו לפני שנתיים, מגדולי השירה הערבית המודרנית וממחולליה של תנועה תרבותית מהחשובות שעלו בעיראק המודרנית, הוא קול ייחודי בשירה הערבית אף על פי שהערבית לא הייתה שפת אמו, והוא עוסק בנושאים שהיו ועודם טבו הן בחברה הערבית הן בסצנת השירה הערבית המודרנית. את שיריו תרגמו לפנינו לעברית פרופ' ששון סומך וד"ר יאיר חורי, ובחודשים הקרובים עתידה לראות אור בהוצאת "קשב" אנתולוגיה ובה קובץ משיריו של בולוס בתרגום לעברית פרי עטו של ששון סומך.

לסיום, אנו רוצים לברך בחום את אסף דוד, העורך בהתמדה את מדור הסאטירה, והוא למעשה אביו-הוגהו של כתב העת כולו ועורכו הראשון, וכן את שריאל בירנבאום, עורך מדור הקולנוע, שזה לו הגיליון האחרון בתור עורך המדור וחבר מערכת "רוח מזרחית". השניים, שמלווים את כתב העת מאז יציאתו לאור במתכונתו הקודמת ועד לגיליון הזה, קיבלו באחרונה את תואר הדוקטור שלהם, ואנו גאים ושמחים לאחל לשניהם הצלחה רבה בהמשך דרכם האקדמית. אנו רוצים גם לאחל להם הצלחה במשרות בתר-הדוקטורט שבהן זכו, אסף במכון טרומן ושריאל באוניברסיטת בינגהאמטון במדינת ניו יורק בארצות הברית. ברכותינו החמות שלוחות גם לעורכת הלשונית המסורה שלנו, הדר פרי, על הולדת בתה הראשונה, כרמל, מיד לאחר צאתו של הגיליון הקודם.

עידן בריר ושי זהר

דמות האישה ביצירותיו של הסופר המצרי גמאל אל-ע'יטאני

יונה שפר*

גמאל אל-ע'יטאני (נולד ב-1945), אחד המוכשרים שבסופרי "דור שנות השישים" במצרים, כתב את הדברים האלה: "הופעת אישה תרווה את צימאוני, ושיכר [משפתני] נקבה יקל על ימי הקודרים, ונוכחות אישה תחדש את צפונותיי, ואישה היא שתגרום לי נדודי שינה".¹ במילים אלה היטיב לבטא את יחסם האמביוולנטי של גברים כלפי הנשים, כמי שמעוררות הנאה וגם סבל בו בזמן.

אל-ע'יטאני חי בחברה, שמחד גיסא הנחות היסוד שלה הן פטריארכליות, אך מאידך גיסא היא מנסה להתאים את צעדיה לאלה של מדינות המערב, גם אם לא תמיד בהצלחה יתרה. על כן, מעניין לראות כיצד מתמודד אל-ע'יטאני עם הדיכוטומיה הזו: כיצד הוא מתאר נשים, האם יש או אין צדדים משותפים לטיפוסי הנשים ביצירותיו והאם אפשר להבחין בשיפוט מוסרי כלשהו באשר לטיפוסי מסוימים. במסגרת מאמר זה אדון בדמות האם, הרעייה, הרווקה-אשת הקריירה והאהובה הבלתי מושגת.

מבוא

אם רוב הרומנים של שנות החמישים התמקדו בהיבטים פטריוטיים, הרי בסוף שנות החמישים החל שלב חדש בהתפתחות הספרות המצרית, שנבע גם מתוך הצורך להביע התפכחות מכישלונה של המהפכה להגשים את הבטחותיה, מן השחיתות ומן הדיכוי שהפעיל המשטר נגד מתנגדיו.² לצדו של נגיב מחפוט', שמשל בכיפת הרומן בשנות השישים, עלה דור חדש של סופרים צעירים, שכמו מחפוט' הושפע גם הוא מטכניקות ספרותיות מערביות. ההשפעות המערביות סייעו להתאים את היצירות למציאות הפוליטית והחברתית המשתנה במצרים של שנות השישים, שכן אלה התמקדו בהצגת תחושת הניכור, ההתפכחות מהאשליה, הדיכוי ואבדן החופש. הסופרים הצעירים קראו תיגר על קונבנציות ספרותיות, ועשו שימוש נרחב במיתוסים, בפולקלור ובמורשת הספרותית הערבית.³

השינויים האלה נוצרו בעקבות הצרכים של רגישות חדשה, שצמחה באווירה חברתית, פוליטית ותרבותית חדשה. הרגישות החדשה מוצגת בצורות שונות ובדרגות שונות ברומנים המצריים של שנות השישים. רוב הרומנים של שנות השישים שייכים לזרם הריאליסטי, אשר הצליח להטמיע ולבטא את הרגישות החדשה של שנות השישים. ההישגים הבולטים ביותר של הדור המבוגר בעשור זה הם, בין השאר, של נגיב מחפוט', יוסף אַדְרִיס ופְּתַחִי עִיאֵם.⁴

* יונה שפר (schyoni@gmail.com) הוא דוקטורנט בחוג לשפה וספרות ערבית באוניברסיטה העברית בירושלים. מאמר זה מבוסס על עבודת הגמר לתואר שני בחוג לשפה וספרות ערבית באוניברסיטה העברית בהדרכת פרופ' מנחם מילסון.

¹ גמאל אל-ע'יטאני, כתאב אל-תגליאת – אל-אספאר אל-תילאתיה (מהדורה שלישית); קהיר: דאר אל-שרוק, 2007/1428, עמ' 530.

² Sabri Hafez, "The Egyptian Novel in the Sixties," JAL, VII (1976), p. 70; ראו גם:

Hilary Kilpatrick, "The Egyptian Novel From Zaynab to 1980," in M. M. Badawi, "Modern Arabic Literature," in *The Cambridge History of Arabic Literature* (Cambridge: Cambridge University Press, 1992), pp. 253-254.

³ קילפטרק. עמ' 258; חאפטי'. עמ' 71-72;

M. M. Badawi, *A Short History of Modern Arabic Literature* (Oxford: Clarendon Press, 1993), p. 158.

⁴ חאפטי', עמ' 71-72.

ואולם, רק לאחר התבוסה במלחמת ששת הימים, שחשפה את כישלונות המהפכה, התקבץ הדור החדש סביב כתב העת לספרות ותרבות "גאלרי 68" ["גלריה 68"] ועורכו אדואר אל-ח'יראט כדי לבטא את מרידתם בממסד על כל צורותיו וכדי להביע את ערכיהם וסגנונם שלהם. הסופרים האלה נודעו בתור "הסופרים הצעירים" או "סופרי שנות השישים". גמאל אל-ע'יטאני נמנה על חבורה זו, שרבים מאנשיה נהפכו למובילים בקרב מחברי הסיפורים הקצרים וכותבי הרומנים של דורם.⁵

היחיד המבודד, העומד נוכח בני סמכות מדכאים, הוא אחת הדמויות המייצגות את הספרות המצרית בתקופה של סוף שנות השישים. נושא זה וכן שימוש בטכניקות ניסיוניות מופיעים גם ביצירותיהם של סופרים אחרים בשנות השבעים ואילך.⁶

האיש ויצירתו

אל-ע'יטאני נולד בשנת 1945 בכפר גהינה שבמצרים עילית וגדל בקהיר. למד עיצוב שטיחים ועסק בכך בשנים 1962-1968. בשנת 1963 פרסם את שני סיפוריו הראשונים. בשנים 1969-1974 היה כתב צבאי בחזית המצרית מול ישראל. כיום הוא עורכו הראשי של השבועון לענייני ספרות ואמנות "אח'באר אל-אדב" ("חדשות הספרות").⁷ עד כה פרסם אל-ע'יטאני יותר משלושים רומנים, קובצי סיפורים קצרים, מחקרים היסטוריים ומחקרים ספרותיים. יצירותיו זיכוהו בפרסים במצרים ומחוצה לה.⁸

אל-ע'יטאני הוא אוטודידקט בהשכלתו הספרותית. עוד מצעירותו התוודע אל תרגומים מן הספרות האירופית ואל הספרות הערבית הקלאסית, בייחוד המקורות הערביים להיסטוריה של מצרים המוסלמית וספרות צופית. לדבריו, אחד הספרים שהשפיעו עליו היה "1984" של ג'ורג' אורוול, ואפשר להבחין בכך באחדים מן הרומנים שלו.⁹ אל-ע'יטאני אמר אמנם כי מיעט לקרוא יצירות של סופרים ערביים מודרניים, אך בין הסופרים שהשפיעו עליו אפשר למצוא את נגיב מחפוט' ואמיל חביבי. נוסף על ספרות יפה קרא אל-ע'יטאני גם ספרים מתחום הפסיכולוגיה והפילוסופיה, והתעניין גם במורשת הרוחנית של דתות שונות, כגון הבודהיזם.¹⁰ אל-ע'יטאני העיד על עצמו, כי שאף תמיד לחדש בשטח הסגנון ולקשור בין המורשת הערבית-אסלאמית לבין הרומן

⁵ Céza Kassem Draz, "In Quest of New Narrative Forms: Irony in the Works of Four Egyptian Writers: Jamāl al-Ghīṭānī, Yahyā al-Ṭāhir Abdallāh, Majīd Ṭūbyā, Ṣun allāh Ibrāhīm (1967-1979)," JAL, xii (1981), 137;

⁶ קילפטרק. עמ' 266-267.

⁷ ראו: גמאל אל-ע'יטאני, "גדלית אל-תנאץ", אלף, 4 (1984), עמ' 72 (מתוך ריאיון שערך כתב העת עם הסופר, ועל כן אתייחס אליו להלן כ"אל-ע'יטאני, ריאיון אלף"); גמאל אל-ע'יטאני, יומיאתי אל-מעלנה, כרך א' (קהיר: דאר סעאד אל-צבאח, 1992), עמ' 374-373 (נספח אודות הביוגרפיה של אל-ע'יטאני);

Samia Mehrez, *Egyptian Writers between History and Fiction* (Cairo: The American University in Cairo Press, 1994), p. 97.

Paul Starkey, "al-Ghīṭānī, Jamāl," *Encyclopedia of Arabic Literature*, I (1998), p. 253;

Paul Starkey, "Egyptian History in the Modern Egyptian Novel," in Hugh Kennedy (ed.), *The Historiography of Islamic Egypt*, (Leiden, Boston, Köln: Brill, 2001), p. 258 (להלן: סטארקי, היסטוריה).

⁸ *Ibid*, p.389.

⁹ אל-ע'יטאני, ריאיון אלף, עמ' 73-74, 77.

¹⁰ שם, עמ' 74-75, 77.

המערבי. לדעת סטארקי, ההסתמכות על המורשת הספרותית וההיסטוריוגרפית של התקופה הקלאסית זו בולטת אצל אל-עייטאני ביחס לסופרים בני דורו.¹¹

ציוני דרך ביצירתו

אל-זיני ברפאת (פורסם ב-1974): אל-עייטאני חיבר את "אל-זיני ברפאת" בשנים 1970-1971, מיד לאחר מותו של גמאל עבד אל-נאצר, אך רק בשנת 1974 הוא פורסם במצרים. רומן זה מוגדר אחת היצירות הספרותיות החשובות ביותר בעולם הערבי בשנות השבעים ו"היהלום שבכתר יצירתו של אל-עייטאני".¹²

העלילה מתרחשת בקהיר של ראשית המאה השש-עשרה, זמן קצר לפני התבוסה המכרעת שנחלו הממלוכים מידי העוסמאנים בשנת 1516 והכיבוש העוסמאני שבא בעקבותיה. הרומן נקרא על שמו של אל-זיני ברפאת בן מוסא, דמות היסטורית, שבשיא הקריירה שלו, תחת השלטון הממלוכי, היה למעשה השליט בפועל של מצרים.¹³

בתחילה יוצר אל-זיני רושם של אדם ששם לו למטרה להשיב את הצדק על כנו ואת הביטחון לתושבים, אך ככל שהעלילה מתקדמת, מתברר שהוא אינו פחות אכזר מקודמו בתפקיד, ואף חותר להגיע לשליטה מלאה בכל פרט מחיי התושבים. אל-זיני הוא מטפורה ברורה לעבד אל-נאצר, שהישארותו בשלטון לאחר תבוסת 1967 מקבילה לשמירתו של אל-זיני על מעמדו לאחר תבוסת 1516 והכיבוש העוסמאני.¹⁴ אל-זיני ברפאת הוא נוכח-נפקד ברומן, מופיע רק דרך תודעתן של הדמויות האחרות. הוא לא נמצא בשום מקום, ובו בזמן נמצא בכל מקום (בדומה ל"אח הגדול" אצל אורוול).

עוד דמות מרכזית ברומן היא של הסטודנט מאוניברסיטת אל-אזהר, סעיד אל-גהיני, אשר העז לקרוא תיגר על אל-זיני ועקב כך נכלא ועבר עינויים שהפכוהו לשבר כלי. בדמותו של סעיד אפשר לראות את דורו של אל-עייטאני – המצרים שגדלו על האידיאולוגיה של עבד אל-נאצר, אך השלטון הרס אותם וגרם להם להתפכח.¹⁵ ניתן לראות בו גם את בן דמותו של אל-עייטאני עצמו, שבשנת 1966 נעצר לחצי שנה על רקע דעותיו נגד המשטר; חווייה זו חלחלה הן לרומן זה הן לטרילוגיה "כתאב אל-תגליאת" ("ספר ההתגלויות").¹⁶

המקור העיקרי לרומן הוא הכרוניקה של ההיסטוריון המצרי אבן איאס (מת 1524), שהטקסט שלה שימש מודל לאל-עייטאני. ברומן זה ניסה אל-עייטאני להציג את ההווה שלו – תחת שלטונו של עבד אל-נאצר – בלא להתייחס אליו במישרין וכך לחמוק מן הצנזורה.¹⁷

¹¹ שם, עמ' 75-76; סטארקי, **היסטוריה**, עמ' 258.

¹² שם, עמ' 259; מחרז, עמ' 96 (קודם לכן פורסם הרומן בדמשק בשנת 1971, ולאחר מכן – בבירות בשנת 1974).

¹³ אודות דמותו ההיסטורית של אל-זיני ברפאת, ראו: מחמד בן אחמד בן איאס, **בדאא'ע אל-זהור פי וקאא'ע אל-דהור** (מהד' מחמד מצטפא; קהיר: אל-היאה אל-עאמה אל-מצריה לל-כתאב, 1984/1404), כרך ד', עמ' 50 וכרך ה', עמ' 214.

¹⁴ סטארקי, **היסטוריה**, עמ' 259; מחרז, עמ' 100.

¹⁵ סטארקי, **היסטוריה**, עמ' 259; מחרז, עמ' 101-102.

¹⁶ ראו: מחרז, עמ' 98; מאמון עבד אל-קאדר אל-צמאדי, גמאל אל-עייטאני ואל-תראת' - **דראסה פי אעמאלה אל-רואאיה** (קהיר: מכתבת מדבולי, 1992), עמ' 6; אל-עייטאני, **כתאב אל-תגליאת**, עמ' 111-113, 247, 522, 576-572, 592-597.

¹⁷ דראז, עמ' 140, 143; אל-עייטאני, **ראיון אלף**, עמ' 79.

"וקא'ע חארת אל-זעפראני" ("הפרוטוקולים של שכונת אל-זעפראני" פורסם ב-1976): גם כאן הרומן עוסק באופן סימבולי בנושאים של כוח ודיכוי, אך הפעם בקהיר של ראשית שנות השבעים, בשכונה שתושביה הם בני המעמד הנמוך. שיח' עטיה המסתורי מטיל על שכונה אחת כישוף – אימפוטנציה מדבקת שפוגעת בכל הגברים, ובאמצעותה הוא מבסס את שלטונו וכופה מערכת חוקים, שתכליתה ליצור שוויוניות ולבטל את המעמדות, כלומר להקים עולם אידאלי. היוזמה שנקט עטיה מופיעה ברגע שבו נראה כי הריקבון המוסרי התפשט לממדים גדולים במיוחד והחל להוות סכנה כוללת. השכונה היא מיקרו-קוסמוס של מצרים ושל העולם סביבה, ולכן יוצא הכישוף ממנה ומקיף את כל העולם. מאחר שאת המציאות אי אפשר לתקן באמצעים רציונליים, נקט אמצעי אי-רציונלי.¹⁸

בבחירת הציר שסביבו נעים אירועי הרומן – האימפוטנציה – גילה אל-עייטאני אומץ רב, שכן בחר בנושא שהוא טאבו בחברה הערבית, בין שבחנים את האימפוטנציה מבחינה מינית ובין שרואים בה מכשיר להבעת ביקורת פוליטית.¹⁹

"ח'טט אל-עייטאני" ("רובעי אל-עייטאני", פורסם ב-1980): רומן זה, בדומה לשניים הקודמים שסקרתי, עוסק גם הוא במערכת של כוח, והשפעת ספרו של ג'ורג' אורוול, "1984", ניכרת בו אף יותר מב"אל-זיני". אירועי הרומן מתרחשים בעיר חסרת שם, שהבניין החשוב ביותר בה הוא בניין מערכת העיתון "אל-אנפאא" ("החדשות"), מרכז הכוח והשררה בארץ. עורכו הראשי ומייסדו של העיתון מזוהה רק בכינויו, "אל-אסתאד" ("האדון"), והוא הציר שסביבו נעים האירועים. אמנם העיר אינה מזוהה בשמה וגם התקופה אינה מוגדרת, אך מתוך סימנים שמפזר אל-עייטאני ברומן ברור כי מדובר בקהיר (ובמצרים בכלל) שלאחר מהפכת 1952, וכי ה"אסתאד" הוא מטפורה לעבד אל-נאצר.²⁰ כמו אל-זיני ברפאת, ה"אסתאד" הוא הנוכח-נפקד של הרומן.

ככל שהעלילה מתקדמת, הולכת העיר ומידרדרת. לאחר שה"אסתאד" נעלם ואת מקומו תופס יורשו המושחת, היא מובסת במלחמה, והתושבים מקבלים בהערצה את האויבים. יש כאן התייחסות ברורה לחוזה השלום שחתם סאדאת עם ישראל, שעורר את חמתם של אל-עייטאני ושל חלק ניכר של האינטלקטואלים במצרים.

גם ברומן זה, כמו ב"אל-זיני", פנה אל-עייטאני אל המסורת ההיסטוריוגרפית המצרית בימי הביניים. הפעם זוהי סוגת ה"ח'טט" ("רבעים", ריבוי של "ח'טה"), סוגה של היסטוריוגרפיה ערבית, שפותחה בעיקר במצרים והמשיכה להתקיים גם במאה התשע-עשרה. כתיבת היסטוריה בצורת "ח'טט" היא פרויקט אנציקלופדי על אודות המקום שבו עוסק ההיסטוריון, ומבחינת הסגנון קיים דמיון בין סוגה זו לבין כרוניקה. בין היצירות בסוגה זו שהשפיעו על אל-עייטאני במידה הרבה ביותר אפשר למצוא את "אל-מואעט" ואל-אעתבאר פי ד'כר אל-ח'טט ואל-אאת'אר" ("הלקחים והמוסר בנוגע לאזכור הרבעים והעתיקות") של אל-מקריזי (מת ב-1441) ו"אל-ח'טט אל-גדידה אל-תופיקה" ("הרבעים החדשים של [הח'דיו] תופיק") של עלי פאשא מבארק (מת ב-1893).²¹

¹⁸ אל-צמאדי, עמ' 128.

¹⁹ בדוי, עמ' 171.

²⁰ ראו: מחרוז, 64-65; סטארקי, היסטוריה, עמ' 261.

²¹ סטארקי, היסטוריה, עמ' 261; מחרוז, עמ' 65.

הטרילוגיה "פתאב אל-תגליאת" ("ספר ההתגלויות", שלושת חלקיה פורסמו בין השנים 1987-1983): אל-עייטאני חיבר את הטרילוגיה בתור מצבת זיכרון להוריו. ההשראה לכתבת הרומן באה לו בעיקר מקריאת החיבור "אל-פתוחאת אל-מפיה" ("ההתגלויות המפאיות") מאת מַחִי אל-דין אבן ערבי (מת ב-1240), שאליו פנה בעקבות משבר נפשי שעבר בשל פטירתו של אביו, עת היה מחוץ למצרים (דרך אגב, כותרת הטרילוגיה היא כשם חיבור אחר של אבן ערבי). ההשפעה הצופית, ובעיקר השפעתו של אבן ערבי, ניכרת לכל אורך הרומן, ובנוסף משלב אל-עייטאני גם תיאוריות ספרותיות ופילוסופיות מערביות.²²

עלילת הטרילוגיה מתמקדת במסע מיסטי של המספר אל העבר, ויש דמיון ברור בין המספר לבין אל-עייטאני עצמו (למשל, שניהם נושאים את השם גמאל, והביוגרפיה של המספר דומה ברובה לזו של אל-עייטאני).²³ נקודת המוצא למסע היא מותו של האב ורגשות האשם של המספר על שלא נכח ברגע פטירתו. במסעו פוגש המספר דמויות היסטוריות וחברים מן העבר, וצופה בכל אשר עבר על הוריו למן הולדתם ועד מותם. רומן זה משלב אלמנטים אישיים, אוטוביוגרפיים ומיסטיים עם ביקורת חברתית ופוליטית על משטרו של סאדאת, שמתואר כבוגד ומנוול בגלל הסכם השלום עם ישראל ומדיניות הפנים שלו. שלא כסאדאת זוכה עבד אל-נאצר להילה של קדושה, באופן שנראה על פניו מפתיע לנוכח העובדה שבשנת 1966 שהה אל-עייטאני חצי שנה במעצר על רקע דעותיו נגד משטרו. אך אולי ההסבר ליחס זה הוא שעלייתו של עבד אל-נאצר לשלטון הבטיחה את פרנסתו של האב ושל שאר בני המעמד הנמוך.²⁴

אל-עייטאני מרבה להתכתב עם המורשת הספרותית הערבית הן באמצעות פרודיה על יצירות קלאסיות והן באמצעות התייחסות ישירה לטקסטים ולמחבריהם. בכל המקרים הוא משתמש במסגרות שיצרו המחברים העתיקים לצרכיו שלו ומשלב טכניקות הלקוחות מן הספרות המערבית, אך נשאר צמוד לרוח הטקסטים העתיקים באמצעות אימוץ המאפיינים הסגנוניים שלהם.

ניכר כי אחד הנושאים שמעסיקים אותו יותר מכל הוא מדינת המשטרה והדינמיקה בתוך מערכות הכוח שבה, שפועלות בסגנון המתואר בספרו של ג'ורג' אורוול, "1984". מכיוון שמדובר בביקורת על מדינת המשטרה במצרים תחת עבד אל-נאצר וסאדאת, הרי שהמורשת ההיסטוריוגרפית המצרית משרתת אותו היטב כדי לעקוף את הצנזורה וכך להעביר את המסר שלו. יוצא מכלל זה הוא "פתאב אל-תגליאת", שלמרות היותו רומן אישי בעיקרו, הרי שהביקורת הפוליטית-חברתית מוצאת דרכה גם אליו, והפעם בלא כל כסות, כאילו כדי להדגיש את חשיבותה של הביקורת הפוליטית ביצירתו של אל-עייטאני.

²² אל-עייטאני, ראיון אלף, עמ' 78-82. וראו גם:

Issa, J. Boullata, "New Directions in the Arabic Novel: an Interview with Jamāl al-Ghīṭānī," *Mundus Arabicus*, 5 (1992), p. 4; Alexander Knysh, "Sufi Motifs in Contemporary Arabic Literature: The Case of Ibn 'Arabī," *The Muslim World*, 86 I (1996), p. 41.

²³ באשר לשאלה, אם אפשר לראות ברומן הזה אוטוביוגרפיה ולאִיזה סוג של אוטוביוגרפיה אפשר לשייכו, ראה, למשל: עבד אל-סלאם אל-ככלי, אל-זמן אל-רואאי, גדלית אל-מאצ'י ואל-חאצ'ר ענד גמאל אל-עייטאני מן ח'לאל אל-זיני ברכאת וכתאב אל-תגליאת (קהיר: מכתבת מדבולי, 1992), עמ' 104-120.

²⁴ קניש, עמ' 41; סטארקי, היסטוריה, עמ' 261; אל-עייטאני, כתאב אל-תגליאת, עמ' 482. כדאי לשים לב שברומנים הנזכרים הייתה הביקורת הפוליטית סמויה, גם אם ברורה, ובספר זה הביקורת גלויה ומפורשת.

דמות האם

בחלקו השני של "כתאב אל-תגליאת" מגיע המספר/אל-ע'יטאני במהלך מסעו המיסטי לתחנה, שבה הוא רואה את עצמו ב"בריאה חלופית",²⁵ כלומר כפי שיכול היה להיות בחיים אחרים. אם בחייו ה"מקוריים", המספר/אל-ע'יטאני הוא בן להורים ממצרים עילית, ממעמד הפועלים, ויש לו שני אחים ואחות, הרי ה"חלופה" היא בדמותו של בן יחיד להורים מקהיר, שעמם הוא חי בעיר אירופית, שכן אביו נרדף במצרים של סאדאת על רקע דעותיו הפוליטיות (נגד הסכם השלום עם ישראל). האב הוא משורר מפורסם אך מתוסכל, שעובד בשגרירות מצרים באותה עיר זרה, והאם עובדת בשתי משרות כדי לכלכל את הבית. שמותיהם של ההורים ה"מקוריים" הם בחייתה ואחמד. להורים ה"חלופיים" אין המספר/אל-ע'יטאני קורא בשם כמו גם ל"חלופה" שלו עצמו (כבנם של ההורים ה"מקוריים" שמו גמאל).²⁶ האם ה"מקורית" והאם ה"חלופית" הן שתי הדמויות האימהיות העיקריות ביצירותיו של אל-ע'יטאני. דמויות אימהיות אחרות אינן מתוארות באותה רמה של פירוט כמו השתיים הללו, אך אפשר למצוא בהן מאפיינים המזכירים בעיקר את אלה של האם ה"מקורית".

האם ה"מקורית" כיבדה את מאמציו של האב ה"מקורי" לפרנס אותה ולדאוג לצרכיה. לעתים היא הייתה כנועה ואף תלותית, אך לעתים אחרות הייתה תקיפה וכפתה על האב ה"מקורי" את רצונה. בבית הייתה חלוקה ברורה בין האב לאם – האב עבד לפרנס את המשפחה, והאם עסקה בעבודות הבית ובחינוך הילדים.²⁷

האם ה"חלופית" לא סמכה על בעלה בתור מפרנס ראשי בשל מצבי הרוח המשתנים שלו. היא ראתה בעצמה מי שפרנסת המשפחה תלויה בה, הן בגלל מצבו הנפשי של האב והן בגלל תחושת הארעיות שלה בניכר והחשש כי עלולים לגרשם. היא הייתה העוגן של קיום המשפחה ובעיקר של עתיד בנה, ה"חלופה". ואכן, שלא כאם ה"מקורית", היא כמעט לא הייתה בבית ולא עסקה בעבודות הבית, מכיוון שעבדה מן הבוקר עד הערב.²⁸

אחדים מאמונותיה, מנהגיה, תכונותיה ומאפייניה של האם ה"מקורית" שימשו את אל-ע'יטאני בתיאור דמויות אימהיות אחרות ביצירותיו. כך, למשל, ניסתה האם להגן על בניה עם לידתם באמצעות אמונות טפלות, שכללו את הצגת הילוד כבת וטקס דמוי וודו נגד עין הרע שעושות הנשים.²⁹ ברומן "וקאא'ע חארת אל-זעפראני" הלבישה אמו של אל-תפרלי, מנכבדי השכונה, את בנה בבגדי בת ואף קראה לו בשם של בת.³⁰ ברומן "ח'טט אל-ע'יטאני" ערכה בחייתה – אמו של ח'אלד – טקס דמוי וודו כדי להגן על בנה החולה. לפני ערכה אמה טקס דומה כדי להגן על

²⁵ "חילק בדיל", לפי דברי אבן ערבי, המנחה שלו באותו שלב במסעו (ראו: אל-ע'יטאני, **כתאב אל-תגליאת**, עמ' 293). שלא כמספר/אל-ע'יטאני ה"חלופה" היא בחור צעיר, עוד לא בן עשרים, השונה ממנו במתאר גופו (**שם**, עמ' 293, 344, 354). מכיוון שה"חלופה" הוא למעשה הוא עצמו, לעתים משתמש המספר/אל-ע'יטאני בגוף ראשון כדי לדבר על מערכת היחסים בינו לבין הוריו ועם אהובתו. ה"חלופה" עצמו אינו יודע כי יש לו עוד ישות (**שם**, עמ' 293).

²⁶ **שם**, עמ' 321-326, 394, 428, 430. כאשר מוסר המספר/אל-ע'יטאני פרטים מחייו, הוא מדבר על עצמו כעל "מקורי", "גמאל" או אף "חבריי", בניסיון לשמור מרחק מן "ההוויה המקורית" (ראו, למשל: **שם**, עמ' 619-621, 627, 633). ואולם, במותה של האם ה"מקורית" חוזר המספר/אל-ע'יטאני ומתאחד עם "מקורו" (**שם**, עמ' 794).

²⁷ **שם**, עמ' 420, 422-424, 428, 565, 585-586.

²⁸ **שם**, עמ' 328-329, 352, 417, 424-426.

²⁹ **שם**, עמ' 53, 156, 543-545, 653. וראו גם: אל-ע'יטאני, **יומיאתי**, עמ' 361.

³⁰ גמאל אל-ע'יטאני, [אל-אעמאל אל-פאמלה] **אל-אעמאל אל-רואא'יה**, כרך ד' (קהיר: אל-היאה אל-מצריה אל-עאמה לל-כתאב, 1994), עמ' 104 (להלן: אל-ע'יטאני, ד').

ח'אלד.³¹ במקרה הזה הקשר ההדוק לביוגרפיה של אל-עייטאני ניכר בראש ובראשונה לפי שמה של האם – בחייתה, שהוא שמה של האם ה"מקורית", אך גם מן השם "ח'אלד", שהוא אחד השמות שבחר אל-עייטאני לעצמו ברומנים שלו, כפי שכתב ב"כתאב אל-תגליאת".³²

אפשר לראות כי באשר ליחסים שבין האם לילדים, הרי שדמותה של האם ה"מקורית" היא דמות פרוטוטיפית, שאמונותיה ותכונותיה מופיעות אצל דמויות אימהיות ביצירות אחרות של אל-עייטאני, וב"ח'טט אל-עייטאני" אף מדובר בהעתק מדויק של האם ה"מקורית". הדבר המעניין הוא שאותן אמונות ותכונות מופיעות בדרך כלל אצל דמויות אימהיות מן המעמד הנמוך, שמוצאן מן הצעיד. האם ה"חלופית", המודרנית יותר ובת קהיר, חפה מאמונות טפלות.

ב"כתאב אל-תגליאת" מציג אל-עייטאני שני טיפוסים של אימהות – אם כפרית, מסורתית, שהאב הוא עבורה הבסיס לקיום המשפחה, אל מול אם מודרנית, שבה – ולא באב – תלוי קיומה של המשפחה. עם זאת, אין לשכוח את הנסיבות המיוחדות שבהן חיה האם ה"חלופית". היא חיה ופעלה בסביבה זרה לצד בעל שנמצא בהידרדרות מתמדת, בגד בה, התעלם מבנם ולא היה ברור לה כמה זמן ימשיך להתגורר עמם באותו בית עד שיעזבם.³³

שני התאים המשפחתיים הללו מעניינים מבחינת "מאזן הכוחות" בין הבעל לאישה. במשפחתו של ה"מקור" שררה הרמוניה בין ההורים, שאיחדו את כוחותיהם למען חינוך ילדיהם. האם אמנם הייתה תלויה באב למן הגיעה לקהיר (ואחד הביטויים לכך הוא מנהגה להמתין שעות לשובו מן העבודה לאחר שהשתקעו בעיר), אך הייתה לה היכולת לאלצו לפעול כרצונה – כמו שהיה כאשר שכנעה אותו למכור את תכשיטיה לטובת עתיד הילדים.³⁴

במשפחה ה"חלופית" היה התא המשפחתי מעורער ובלתי יציב, ובו ניסתה האם לשמור בכל כוחה על אחדות המשפחה. לשם כך היא הייתה מוכנה לספוג אפילו את בגידותיו של בעלה. הלה חדל למלא את חובותיו כלפיה הן כבעל והן כמפרנס. לכן היא לא היססה להטיח בו את האמת על מעשיו כאשר ניסה להאשים אותה בצרותיו. אל-עייטאני מציג אותה בתור דמות חיובית, שדואגת למשפחה, אל מול האב, שהלך וקרס אל תוך עצמו.

מתוך תיאורי הדמויות האימהיות אצל אל-עייטאני עולה כי האם היא האחראית לשלומם של הילדים ולחינוכם לצד הסרת הדאגות מלב הבעל כדי שיוכל להמשיך בעבודתו. אליבא דאל-עייטאני, "האימהות היא רוח, והרוח הוא רחמים".³⁵ לאור משפט זה נקל להבין מדוע דמות האם אצלו היא לרוב דמות חיובית.

הרעיה

אפשר לחלק את דמויות הרעיות אצל אל-עייטאני לשלושה סוגים: הרעיות ה"טובות" (שהן עמוד התווך של הבית, הן מבחינת קיום המשפחה במצב כלכלי קשה והן מבחינת הדאגה לחינוך הילדים); רעיות אסרטיביות, חומרניות או בוגדניות; ורעיות נבגדות.

³¹ שם, עמ' 410-411.

³² באשר לעניין השמות והזהויות שהעניק אל-עייטאני לעצמו בספריו ראו: אל-עייטאני, **כתאב אל-תגליאת**, עמ' 520. לגבי פרטים נוספים, המעידים על הזהות בין ח'אלד לאל-עייטאני, ראו: אל-עייטאני ד', 350.

³³ אל-עייטאני, **כתאב אל-תגליאת**, עמ' 328-329, 352, 417, 423.

³⁴ שם, עמ' 397-398, 407-412, 428, 554, 565-566.

³⁵ שם, עמ' 554.

הרומן "וקאאיע חארת אל-זעפראני" משופע בדמויות של נשים, בפרט רעיות אסרטיביות, קצתן אלימות, שאינן בוחלות בניבולי פה. זמן מה לאחר ששיח' עטיה מטיל את כישוף האימפוטנציה, צועקת בת'ינה, אשתו של עבדה מראד, נהג בתחבורה הציבורית: "הו נשות השכונה, הו שכונת הנשים".³⁶ בת'ינה אמנם מתכוונת שלאחר הכישוף הגברים אינם גברים עוד, אך אפשר לומר גם כי משפט זה מעיד על הדומיננטיות של נשות השכונה ביחס לגברים, בייחוד לאחר הטלת הכישוף. מדברים אחרים שאמרה בת'ינה באחת ממריבותיה, כי לעולם לא יהיה טוב בשכונה, "כל עוד הלבבות כפויי טובה ומקננות בה הנשים ואלה שדומות לעקרבים",³⁷ עולה גם תמונתן של רוב הרעיות בשכונה כמו שהן מוצגות ברומן.

תושבי השכונה ציפו תמיד למריבות שבהן מעורבות הנשים. אלה היו "ההצגות הטובות בשכונה" בשל אוצר מילות הגנאי, הקללות והדימויים שלהן ומגוון תנועותיהן, כולל מכות לעתים.³⁸ לאחר הטלת הכישוף ניסו נשות השכונה לנחש מי הגבר היחיד שלא נפגע מן הכישוף ולחזר אחר גברים פוטנציאליים, והדבר חרף את המריבות ביניהן. אשר ליחסן של הנשים כלפי השיח' עטיה, הרי שככל שחלף הזמן מאז הטיל את הכישוף, הן החלו לגלות קוצר רוח ולהאשים את הגברים בחוסר מעש נוכח מעשיו. אחת הנשים אף איימה להתפרץ "לחדרו של השיח' הארוך הזה, ושיעשה בה מה שיעשה; היא אינה פוחדת כלל".³⁹ בת'ינה הנזכרת גילתה כלפיו יחס אמביוולנטי; מחד גיסא שיבחה אותו כאשר ראתה כי אחת מיריבותיה מתלוננת על הכישוף, ומאידך גיסא קיללה אותו ככל שמצבה הידרדר.⁴⁰

מאחר שמקריהן של הרעיות החיוביות ושל הבוגדניות או החומרניות הם מקרים ברורים, הייתי רוצה לתאר מקרה של אישה שנבגדה. זהו המקרה של אית'אר מ'חיטט אל-עיטאני", אשתו של מגדי רמזי, מבכירי הח'יטט והאיש שנהפך בהדרגה לאיש הכול יכול בארץ. היחסים בין שניהם התאפיינו בהשתעבדות שלה אליו ובהתעלמות מוחלטת שלו כלפיה. אית'אר הייתה מאוהבת במגדי עוד מימי בית הספר, וכבר אז צפתה לו עתיד מזהיר ודמיינה עצמה עומדת לצדו במעמד קבלת פרס נובל על תגליותיו בשטח האלכימיה, משיבה לשאלות עיתונאים וזוכה לפרסום רב בתור "אשתו שלי". היא אפילו נסעה אחריו לחו"ל, והתגוררה עמו שנה וחצי עד שהתחתנו. היא שימשה מורה, ואת משכורתה נתנה לו, והוא השאיר לה כסף לנסיעות. היא הייתה מסוגלת לשבת שעות בלא תנועה, כשבעלה בוהה בחלל האוויר, רק כדי לא להפריע לו לחשוב ולהגיע להמצאות שיזכו אותו בפרס הנכסף. מגדי נהג להביא לביתם ידידות עוד טרם החתונה ואף לאחריה, והיה שוכב אתן לנגד עיניה, באומרו כי כך הוא טוען את מצבריו לשם פריצת הדרך המדעית. הוא כלל לא התקרב אליה. אית'אר קיבלה זאת בהכנעה רק למען הפרס והפרסום שלה.⁴¹

התעלמותו של מגדי השפיעה על אית'אר. בעת חזרתם לח'יטט היה ניכר שרזתה ואיבדה את שמחת החיים, אך לאמה ולחברותיה המודאגות אמרה כי היא שותפה מלאה למאמצי המחקר שלו. בהדרגה החלה אית'אר להבין כי תפקידו של מגדי בח'יטט אינם עולים בקנה אחד עם לימודיו,

³⁶ אל-עיטאני, ד', 107.

³⁷ שם, עמ' 106-107.

³⁸ שם, עמ' 151.

³⁹ שם, עמ' 282.

⁴⁰ שם, עמ' 107, 153, 220.

⁴¹ שם, עמ' 351-352, 485-486, 509-511.

ולאחר שהסבריו באשר להפסקת המחקר לא סיפקו אותה, פנתה לממש תכנית שהגתה עוד כשהיו בחו"ל – לבגוד במגדי. לפנים, לאחר שנסע מגדי לחו"ל והיא נשארה לבדה, מצאה מפלט אצל ח'אלד, שהיה מאוהב בה, ועתה חזרה אליו. ואולם, כמו שהתייחס מגדי אליה, כך התייחסה אל ח'אלד – חיקתה את מילותיו של מגדי ואת תנועותיו, והתעללה ברגשותיו של ח'אלד כמו שהתעלל מגדי ברגשותיה. היא לא אהבה את ח'אלד, אך הקפידה להיפגש עמו. כאשר אמרה למגדי כי בגדה בו עם ח'אלד בביתם, לא היה אכפת לו. בתוך תוכה גמרה אומר להתגרש ממנו לאחר שיקבל את הפרס ותמונתם תתפרסם. במחשבותיה ראתה עצמה כקדושה מעונה, שתתרחק מאור הזרקורים ותפרסם את זיכרונותיה, אך בלי לפגוע בו. עם זאת, עדיין המשיכה לקוות שמגדי יאהב אותה ונתלתה בחלומה. לדידה, העיקר בפרס היה תמונותיה לצד מגדי והראיונות שייערכו איתה, שבהם תספר על חייהם יחדיו ומנהגיו, ותאמר כי עשה למען הח'יטט דברים חשובים מהפיכת מתכות זולות לזהב.⁴² חלומה של אית'אר התנפץ כאשר הופנה אור הזרקורים אל מגדי בטקס קבלת הפנים לצבא האויבים עם כניסתו לח'יטט. מגדי לא הסכים לקחת אותה לטקס למרות תחנוניה, וסגר אותה בבית לאחר שגער בה והכה אותה (בטקס עצמו לא חשב עליה כלל; ברגע שנפרד ממנה, כאילו חדלה להתקיים בעבורו). בסוף הרומן, כאשר נמצאות הח'יטט במצב של תוהו ובוהו, מביעה אית'אר משאלה לחזור אל העבר ולו לרגע כדי לעמוד לצד מגדי.⁴³ בגידתה של אית'אר נראית חיובית נוכח מעשי בעלה, אם כי לא הצליחה לעורר את קנאתו כאשר סיפרה לו כי בגדה בו עם ח'אלד, ששימש לה כלי קיבול לפריקת תסכוליה ביחסיה עם מגדי. מצד שני, התעללותה ברגשותיו של ח'אלד נזקפת לחובתה, בעיקר משום שח'אלד הוא בן דמותו של אל-עייטאני ברומן הזה.

הרווקה - אשת הקריירה

אחת הדמויות הנשיות המעניינות ביותר אצל אל-עייטאני, מבחינת פניה המרובים היא דמותה של רֶ'וֹנֶק, יד ימינו וחביבתו של ה"אסתאד" מ"ח'יטט אל-עייטאני". רונק, בתו של שגריר לשעבר, למדה באנגליה, סבבה בעולם, ושלתה בשפות שונות, ובהן שפתם של אויבי הח'יטט (כלומר עברית). ה"אסתאד" הסכים לקבלה לעבודה בעיתון בתנאי אחד, שלו הסכים אביה – שהוא עצמו יבתק את בתוליה. כאשר מינה אותה ה"אסתאד" למנהלת לשכתו, אמר לה כי היא אמנם תדע הכול, אך אסור יהיה לה לשאול על אודות מה שלא יספר לה. בשלב מאוחר יותר מילאה רונק את מקומו של אחראי הכספים ב"אל-אנבאא" לאחר שלקה בהתקף לב.⁴⁴ רונק אכן ידעה הכול על כולם. כל עובדי העיתון, בכירים כזוטרים, נהגו לשפוך את ליבם לפניה, והיא הייתה מקשיבה ברצון וגם מביעה השתתפות עם בן שיחה באמצעות תגובותיה. אפילו אל-ענאני – שלאחר היעלמות ה"אסתאד" שימש ראש מנהלת הביטחון מטיל האימה בח'יטט – היה מהמגלים לה את אשר על לבם, אך הוא גם חשש ממנה כמו שלא חשש מאיש אחר במערכת, ולא רק

⁴² אל-עייטאני, ד', עמ' 485, 509-513.

⁴³ שם, עמ' 585-586, 590, 593-594.

⁴⁴ שם, עמ' 307-309, 380.

משום קרבתה ל"אסתאד"; היו לה הבעות מפתיעות של אכזריות כשל תליין ברגע התלייה, ועם זאת, היא נראתה עדינה ואנושית וביישנית; הוא חש פחד כלפיה, אם כי מצאה חן בעיניו.⁴⁵ רונק נהגה לספק בחורות ל"אסתאד". היא עצמה הייתה היחידה מבין עובדות המערכת, שידע ה"אסתאד" בסדירות. למרות הקרבה ביניהם, אפילו ה"אסתאד" לא ידע הכול עליה, וכך הופתע (אך גם שמח) כאשר נודע לו כי נעצרה בבית בושת. הייתה לה נטייה לבצע מיד כל דבר שעלה במוחה, וכך הגיעה לעבודה שם. היא ביקשה לעסוק בזנות בחשאי כדי לבוא במגע עם הפוחדים ממנה, עם החושקים בה ועם החוששים להביע בגלוי את תחושותיהם כלפיה.⁴⁶ ייתכן שבכך אפשר לראות בה את מקבילתו הנשית של ה"אסתאד" מבחינת הרצון להגיע לידיעת-כל בלא שתורגש נוכחותה. בעקבות עיסוקה זה ראה בה ה"אסתאד" מודל לטיפוס "האדם החדש", שאותו ביקש לראות בחיטט לאחר שידרדר אותן לשפל המדרגה, אדם שנלהב מכל דבר באותה מידה ועובר ממצב להיפוכו.⁴⁷

רונק חששה מן ה"אסתאד", אך לא ידעה בדיוק מדוע – האם משום שאי אפשר לנחש מה הוא חושב ומתכנן, או משום שלפעמים חשה כאילו הוא מוחשי ובלתי מוחשי בו בזמן. היו רגעים שבהם תהתה עצמה מה רצונה ממנו. לעתים חשבה לצעוק עליו, לעזוב אותו ולברוח מן החיטט, או לומר לו כי היא חוששת מפניו. ואולם, היא לא הייתה מסוגלת להתרחק ממנו, מכיוון שטרם עמדה על כל צפונותיו. חשה דחייה כלפיו, אך גם משיכה חזקה. דומה כי מבחינה רגשית הייתה תלויה בו כמו שמבחינה ארגונית היה תלוי בה.⁴⁸

לאחר שהסתיימה פרשת מעצרה, הגיבה רונק באדישות לקבלת הפנים של ה"אסתאד", ואף קיבלה בהבנה את דבריו, שיחסי המין שלו עם כמה מהעובדות והשארות אחרות בהמתנה נועדו להדק את שליטתו בהן ולשבור את יהירותן. היא בָּזָה להן ושנאה אותן, חשה גועל כאשר דמיינה אותן בהיריון או מניקות (וייחלה לראותן מושפלות לאחר שִׁיָּהְרוּ ל"אסתאד"). היא סלדה מכל מה שקשור להבאת ילדים לעולם ומכל תפקיד מסורתי של האישה.⁴⁹

אשר ליחסיה עם גברים פרט ל"אסתאד" ולבית הבושת, הרי שפעם התאהב בה בחור בן עשרים, שכלפי חוץ הראתה כלפיו חיבה, אך בלבה תיעבה וגידפה אותו, ולאחר ארבעים פגישות זרקה אותו (בפגישה הארבעים הוא איבד את עשתונותיו בדירתה כאשר ראה אותה עירומה). ימים רבים לאחר מכן התחנן הבחור שתיתן לו עוד הזדמנות, אך היא התעלמה ממנו.⁵⁰

לאחר שנעלם ה"אסתאד", הציע לה אל-תנוח'י – יורשו – להיות מנהלת לשכתו או לבחור תפקיד אחר באומרו כי "המערכת כולה רכושה". היא התעלמה מהצעתו בנימוק שטרם החליטה מה לעשות. רונק הייתה מודעת היטב למעמדה במערכת בעידן ה"אסתאד" ולאחריו, כמו שבא הדבר לידי ביטוי בברכתו של ארחי פרחי שרבץ דרך קבע בכניסה לבניין: "תחי הוד מלכותה!" בשומעה זאת לא טרחה להסוות חיוך מסתורי. (לאחר היעלמות ה"אסתאד" הודיע אותו ארחי פרחי בקולי

⁴⁵ אל-עייטאני, ד', עמ' 325-326.

⁴⁶ שם, עמ' 337, 344-346.

⁴⁷ שם, עמ' 370.

⁴⁸ שם, עמ' 367-368.

⁴⁹ שם, עמ' 369.

⁵⁰ שם, עמ' 415.

קולות כי שכב איתה, וכי אמרה לו כי הוא הגבר היחיד, האמיתי, בלא מתחרה. כאשר הכו אותו, צעק כי היא תתחתן איתו). במשך הזמן נעלמה רונק ולא נראתה עוד בחיטט.⁵¹ רונק היא רק אחת מתוך כמה דמויות של רווקות ונשות קריירה ביצירותיו של אל-עייטאני, וכולן דוחות למדי. ביניהן אפשר למצוא נשים שמתאכזרות למחזריהן ומתנהגות בגסות כלפי זולתן. אחרות היו חומרניות וחמדניות, ויש מהן אף שפנו לנתיב הברחת הסמים למען הגדלת הונן וקידום מעמדן.⁵²

האהובה הבלתי-מושגת

כמו שראינו, באמצעות דמותה של רונק אפשר לראות גם את דמותו של ה"אסתאד". באופן דומה, דמות נשית אחרת מאירה עוד דמות המסמלת שליט כל-יכול – זוהי סמאח, האהבתו של סעיד אל-גהיני, גיבור "אל-זיני ברכאת". בעקיפין גרמה סמאח לסעיד לגלות את פרצופו האמיתי של אל-זיני. ככלל, רוב הנשים היו בעבור סעיד אובייקטים מיניים ותו לא, כאשר בלכתו ברחוב היה מפשיטן בדמיונו. יוצאת מן הכלל הייתה סמאח, בתו של אחד המקורבים לשלטון וחברו של אל-זיני ברכאת. בעבורו היא הייתה טהורה, בלתי מושגת, קדושה; דמות מופשטת יותר משהייתה מוחשית. סמאח הייתה בשבילו קרן אור באפלה נוכח העריצות והאכזריות שראה על סביבותיו. באחת הפעמים, כאשר יצא מבית אביה, דמיין עצמו הולך איתה בעיר, שאינה יודעת מגפות, שאין חוטפים בה בחורות בתולות, שעניים אינם נכלאים בה ושאין בה עונשים אכזריים על עברות פעוטות.⁵³ כך יצר סעיד זיקה בינה לבין עולם אוטופי, שרק בו יכול הצדק לדחוק את רגלי העוול, ורק בו יכול אדם במעמדו להתחתן עם בחורה במעמדה של סמאח.

חלומותיו של סעיד באשר לעתידו עם סמאח התנפצו, כאשר ארגן אל-זיני את חתונתה עם אחד משועי הארץ. כל חשבי הסולטנות, ובהם אל-זיני, נכחו בחתונה. בליל החתונה איבד סעיד את עשתונותו; היה זה "הלילה בו הועלה לעולה, אך גבריאלי – עליו השלום – לא פדהו".⁵⁴ בכאבו לא נותר לו אלא לחלום על עתיד טוב יותר, שבו ימצא את הדרך אל סמאח. אך מצד שני, הוא החל לדמיין את סמאח העדינה מתנה אהבים עם בעלה, שמחלל את גופה. לפנים היה מתענג על חלומות ארוטיים מסוג זה, אך לדמיין את סמאח כאחת הנשים היה דבר כבד מנשוא בעבורו.⁵⁵

באחד הימים עלה אל-זיני לנאום בציבור במסגד. לשמע נאומו נזכר סעיד בקולות מחתונתה של סמאח. קודם לכן חשד סעיד בטוהר כוונותיו של אל-זיני, כאשר מינה לסגנו את זפריא בן ראצי – ראש המשטרה החשאית הידוע לשמצה. ואולם, פרצופו האמיתי של אל-זיני התגלה דרך הפריזמה של ארגון החתונה, מעשה שבו פגע בסעיד באופן אישי. על כן הוא החליט לנהוג כאותה זקנה שפעם

⁵¹ שם, עמ' 355, 369, 410, 429, 436, 441, 448.

⁵² לגבי הסוג האחרון, ראו למשל: גמאל אל-עייטאני, [אל-אעמאל אל-פאמלה] אל-אעמאל אל-רואאיה, כרך ה' (קהיר: אל-היאח אל-מצריה אל-עאמה לל-כתאב, 1995), ה', עמ' 118, 133-135, 267-283, 379-411 (להלן: אל-עייטאני, ה').

⁵³ גמאל אל-עייטאני, [אל-אעמאל אל-פאמלה] אל-אעמאל אל-רואאיה, כרך ג' (קהיר: אל-היאח אל-מצריה אל-עאמה לל-כתאב, 1993), עמ' 26, 70-71, 75, 104 (להלן: אל-עייטאני, ג').

⁵⁴ שם, עמ' 189. כדאי לשים לב לאלוזיה לסיפור העקידה, כפי שמופיע בקוראן, 37: 99-107 ובחלק מן הפרשנויות. ראו, למשל: אבו מחמד אל-חסיין בן מסעוד אל-פראאי אל-בעי, מעאלם אל-תנזיל, כרך ד' (בירות: דאר אל-מערפה, 1987/1407), עמ' 34-35.

⁵⁵ אל-עייטאני, ג, עמ' 186-187.

צעקה על אל-זיני שהוא מנוול ומאז נעלמו עקבותיה. הוא צעק לעבר אל-זיני כי הוא משקר, ואל צעקותיו הצטרפו עוד אנשים.⁵⁶

בשל צעקותיו נכלא סעיד, ובימי מאסרו נלקח למקום, שממנו יכול לראות את סמאח במעשה אהבה אלים עם בעלה, ובגינו הלבין שער ראשו. בכך הגיעו לשיאם העינויים הפסיכולוגיים שעבר בכלא. לאחר שחרורו כשבר כלי, תהה סעיד כיצד אהב אותה פעם, כיצד חשב שהיא טהורה טרם המחזה שנגלה לנגד עיניו בזמן מאסרו. הוא דימה את סמאח לאדמה פורייה, שנהפכה לשימון. אהבתו אליה מתה. ולמרות הכול נראה שלא עלה בידו לעקור את סמאח מלבו, שכן עם התקרבות העוסמאנים למצרים חשש שמא יכבשו כפר שבו מצאה מקלט עם בעלה ויאנסו אותה.⁵⁷

ביצירותיו של אל-עייטאני אפשר למצוא דוגמאות לא מעטות של אהבות בלתי מושגות ואהבות שלא הגיעו לידי מימוש, או שגם לאחר מימושן הסתיימו במפח נפש. כך, למשל, ב"כתאב אל-תגליאת" וב"רסאלה פי אל-צבאבה ואל-וגד" ("איגרת בנוגע לכיסופים ולתשוקה", 1987) צועד המספר/אל-עייטאני בעקבות "מורהו הרוחני", אבן ערבי, שאצלו הייתה האישה רמז לכל נושא אהוב; התאוה הייתה רמז לרצון להשיג את המבוקש; האיחוד המיני היה סמל לאיחוד הצופי עם האל.⁵⁸ במקרים האלה בולטת העובדה, כי האוהב הוא מספר בגוף ראשון, בן דמותו של אל-עייטאני או אף הוא עצמו, שמתאהב בניכר. האוהב מְאֵלֶּיָה את אהובתו, הופך אותה לישות על-טבעית, שמרחפת מעל פני האדמה, לגלגל רקיע, שבתחומו הוא טובב, ואף משתמש במונחים צופיים כדי ליצור זיקה בין מעשה האהבה לבין ההתאחדות עם האל. בכל המקרים הגיבור אינו מצליח להגשים את מאווייו.⁵⁹

סיכום

אמנם אל-עייטאני חי ויוצר בסביבה פטריארכלית, שבה הגבר הוא זה שעל פיו יישק דבר, אך כאשר הוא מתאר את התא המשפחתי, האישה היא בדרך כלל דמות חזקה, שאינה מתירה לבעלה לשלוט בה; אדרבה, לעתים היא שולטת בו. האישה היא עמוד התווך של הבית, שעה שהבעל טרוד במרוץ אחר פרנסה או אחר תאוות.

אפשר לומר בכלליות כי ביצירותיו של אל-עייטאני, זוכות הדמויות הפחות נחמדות, ה"מעניינות", לתיאור נרחב מאלה החיוביות, ה"משעממות". באשר ליחסו לטיפוסי הנשים, אפשר לראות כי הוא מעריץ את דמות האם, שכל מעייניה נתונים למשפחתה, ולעתים אף מוכנה לספוג אפילו את בגידותיו של בעלה רק כדי לשמור על התא המשפחתי. באשר לרעיות, הרי שבשכונת אל-זעפראני התהפכו היוצרות ברוב המשפחות. משאיבדו הגברים את כוח הגברא, חדלו רובם להיות גברים בתוך הבית ואף מחוצה לו, וכך תפסו הנשים את מקומם מבחינת האומץ לקרוא תיגר על עטיה, אומץ שנעדר מלבבות הגברים. רוב הרווקות ביצירותיו הן כאלה שגברים יכולים לראות בהן איום עליהם, ולעתים הן באמת בבחינת איום כזה, שכן הן מתוארות כגברים בלבוש נשים.

ניכר כי אל-עייטאני סולד מנשים חזקות, בין שהן נשות משפחה ובין שהן רווקות, ומתאר אותן באופן דוחה למדי. בין הרעיות, יש כאלה שמשחקות ברגשותיהם של בעליהן ומתעמרות בהם

⁵⁶ שם, עמ' 59, 189-191.

⁵⁷ שם, עמ' 205, 226-225, 228.

⁵⁸ אל-צמאדי. עמ' 141. וראו גם: באלי [ח'ליפה], **שרח פצוץ אל-חכם** (דמשק: דאר סעאדת, 1309/1891), עמ' 426-429.

⁵⁹ אל-עייטאני, **כתאב אל-תגליאת**, עמ' 369-370; אל-עייטאני, ה', עמ' 470, 492, 499-500, 508-507, 516, 518, 552, 589.

– בין במכות וקללות או בהטלת חרם מיני – בוגדות בהם או נוטשות אותם, או שהן מתוארות כחומרניות ורודפות בצע. נראה, שלדידו, אישה יכולה להיות חזקה כל עוד היא יודעת את מקומה ביחס לגבר, ואינה מנסה לתפוס את מקומו.

ההתאהבות אצל אל-עיטאני נידונה לכישלון הן בהיבט הגשמי הן בהיבט הרוחני. אל-עיטאני תיאר בכמה מקרים אהבת אישה במובנה הצופי, כלומר ניסיון להגיע לאיחוד מלא עם האל באמצעות מימוש התשוקה לאישה. ואולם, אצל אל-עיטאני האהובה היא אמצעי שתכליתו להביא את האוהב למצב של שלמות עם עצמו, ולכך הוא אינו מסוגל. מתוך מכלול יצירותיו של אל-עיטאני עולה דמות של אהובה בלתי מושגת, ובדרך כלל האוהב הוא האשם באי-מימוש האהבה – חושש, נרתע ורואה את סוף הקשר כבר בראשיתו.

לסיום, דומה שאל-עיטאני רוחש אהדה לרוב טיפוסי הנשים, וסולד בעיקר מנשים שמנסות לתפוס את מקום הגברים או להשפילם כאשר אינם ראויים ליחס כזה, וכן מנשים שמקפידות להפגין את עוצמתן אל מול הגברים בסביבתן.

בין אם פרטית לאם לאומית – אימהות ואימהות ביצירותיה של הסופרת הפלסטינית סחר ח'ליפה

שרון שטרית-ששון*

סחר ח'ליפה ויצירותיה

סחר ח'ליפה נולדה בשנת 1941 בעיר שכס וגדלה במשפחה מסורתית ממעמד הביניים. ח'ליפה היא סופרת ופמיניסטית המעורבת בקידום מעמד האישה בחברה הפלסטינית ובהגנה על זכויותיה. מעורבות זו באה לידי ביטוי הן ביצירותיה הספרותיות והן במרכז לענייני נשים ומשפחה שהיא מנהלת בשכס ובעמאן משנת 1989. פעילותה כסופרת צברה תאוצה לאחר שהגיעו נישואיה לקצם לאחר שלוש עשרה שנים, אותן היא מתארת כשנים אומללות.¹ לדבריה, בשנות נישואיה ובעקבות המתח שנגרם לה בגינם היא לא הייתה מסוגלת לצייר ולכתוב שירה, פעולות שאהבה לעשות בילדותה ובנעוריה. היא מציינת כי הושפעה בשנים הללו מכתביה של סימון דה-בובואר (De Beauvoir), אך את שחרורה כאישה היא תולה בתוצאות המלחמה שחלה בשנת 1967 – אז חשה צורך לקחת חלק פעיל במאבק הלאומי באמצעות הכתיבה.² בהקשר זה יש להדגיש כי הספרות הפלסטינית הושפעה מהתמורות הפוליטיות וההיסטוריות שחלו בתקופה זו שכן שנת 1967 היא נקודת מפנה בספרות הערבית בכלל ובזו הפלסטינית בפרט. ח'ליפה כמו סופרים פלסטינים אחרים הושפעה מהמצב הלאומי וביקשה לשקף אותו בכתיבתה.³

לאחר גירושיה השלימה ח'ליפה את לימודי התואר הראשון באוניברסיטת ביר-זית והמשיכה בלימודים לתואר שני בארצות הברית. בשנת 1988 היא סיימה את לימודיה באוניברסיטת אווהו שבארצות הברית, וקיבלה תואר דוקטור בלימודי מגדר וספרות אמריקנית. מבחינתה, ההשכלה היא מרכיב חשוב בבניית חברה מתוקנת ובקידום מעמד האישה, ולדבריה, הנשים המשכילות הן המעוררות את המודעות בקרב הנשים האחרות בדבר הצורך בשחרור האישה

* ד"ר שרון שטרית-ששון (sharonsason1@walla.com) מלמדת ספרות ערבית מודרנית במחלקה לערבית באוניברסיטת בר-אילן ובמכללת בית ברל. כמו כן היא משתתפת בקבוצת מחקר בנושא כתיבתן של סופרות ערביות צעירות במכון ון ליר. המחברת מבקשת להודות לפרופ' עמי אלעד-בוסקילה על הערותיו והארותיו המועילות למאמר זה. המאמר מתבסס ברובו על חלקים מתוך עבודת הדוקטור של הכותבת: שרון שטרית-ששון, **רק על עצמי לספר ידעתי!?! עיצוב הזהות האישית והקולקטיבית בראי הכתיבה האוטוביוגרפית של היצירות הפלסטיניות פדוא טוקאן וסחר ח'ליפה** (רמת גן: אוניברסיטת בר אילן, 2007).

¹ על כך ראו: רונית לנטין, **שיחות עם נשים פלסטיניות** (ירושלים, מפרש, 1982) עמ' 20.
Joseph T. Zeidan, *Arab Women Novelists: The Formative Years and Beyond* (Albany: State University of New York Press, 1995), p.178.

² Suha Sabbagh, "An Interview with Sahar Khalifeh, Feminist Novelist", in Suha Sabbagh (ed.), *Palestinian Women of Gaza and the West Bank* (Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 1998), p. 137.

³ על כך ראו: עמי אלעד-בוסקילה, **מולדת נחלמת, ארץ אבודה** (אור יהודה: הד-ארצי, גשרים, 2001), עמ' 21-23; שמעון בלס, **הספרות הערבית בצל המלחמה** (תל אביב: עם עובד, 1978), עמ' 52-53. מחמוד גנאים, "מגמות חדשות ושינויים בספרות הערבית בישראל", **המזרח החדש**, לה (1993), עמ' 27-45; ראו גם: Ibrahim Taha, *The Palestinian Novel: A Communication Study* (London: Routledge Curzon, 2002); Paul Starkey, *Modern Arabic Literature* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2006), pp.139-162.

ובקידומה בחברה. למעשה, כתיבתה של ח'ליפה משקפת את פירות לידתה מחדש כאישה, ויצירותיה הן תוצאה של שחרור עצמי ולא אמצעי להשגתו.⁴

עד כה כתבה ח'ליפה עשרה רומנים. הרומן הראשון "איננו שפחותיכם עוד" יצא לאור בשנת 1974, והאחרון התפרסם בשנת 2010 תחת הכותרת "אהבתי הראשונה". יש לציין כי יצירותיה של ח'ליפה תורגמו לשפות רבות, והיא זכתה בכמה פרסים על כתיבתן, כמו, למשל, פרס נגיב מחפוט' שקיבלה בשנת 2006 בעבור הרומן "תמונה, איקונון וספר תנ"ך" (2002). ביצירותיה אפשר להבחין ביחס דיאלקטי המתקיים בין שתי תמות מרכזיות – לאומיות ומגדר. תיאור האישה כיצור חברתי הזכאי להגשמה עצמית חוזר על עצמו ברומנים שלה בכמה וריאציות, ובאמצעותו היא יוצאת נגד דפוסי ההתנהגות הגברית בחברה הערבית הפטריארכלית.⁵

אין ספק כי ח'ליפה, המנהלת מרכז למען נשים, היא מן הסופרות הפלסטיניות הבולטות כיום במרחב הערבי. היא עוסקת בכתיבתה בשלבים השונים בהתפתחותה של החברה הפלסטינית ומשקפת ביצירותיה את הביטויים השונים של תהליכים חברתיים ולאומיים אלו. למעשה, כתיבתה פורסת קורפוס רחב יריעה, המכיל תהליכים היסטוריים וחברתיים שחלו בחברה הפלסטינית מסוף שנות השישים ועד ימינו. מעורבותה בחייהן של נשים ותמיכתה בהן באמצעות עבודתה במרכז תורמת לכתיבתה על אודות תפקודן של נשים ועל אודות הקשר בין המאבק האישי-נשי למאבק הלאומי הקולקטיבי. לדבריה של מירה צורף, מידת מעורבותן של נשים פלסטיניות באינתפאדה הראשונה (1987-1993) ובאינתפאדת אל-אקצא (2000-2004) מעידה על הזיקה בין תנועה לאומית הנמצאת בשלבים מתקדמים של מאבק לאומי לעצמאות, לכינונה של אומה מלוכדת ולגיבושו של אתוס לאומי לבין הנרטיבים הלאומיים על אודות תפקידן של הנשים ותרומתן למימוש יעדים לאומיים.⁶

בראשיתה של האינתפאדה (1987) כבר העלו מרבית ארגוני הנשים את הפמיניזם על סדר היום הציבורי והתרבותי. אמנם לא הייתה להם אגינדה אחידה, אך כן נוהלו מחאות משותפות, כשאיימו גורמים בשלטון על חופש התנועה של הנשים. כך, למשל, היה בשנת 1989, לאחר שקראה תעמולה של תנועת החמאס לנשים להתלבש בצניעות. בתגובה לכך התחזקו קולות הנשים והוקמו עוד מרכזים לנשים ואגודות להשכלת נשים.⁷ ח'ליפה קוראת ביצירותיה לשינוי חברתי יסודי ועמוק שיביא לשחרור האישה ובעקבותיו לעוד תמורות חברתיות, שתבאנה בסופו של דבר בתורן לשחרור לאומי ולפתרון הסכסוך הישראלי-פלסטיני. היא מְבִנָה ביצירותיה את השיח על אודות הזהות הנשית במרחב הפלסטיני, שהוא חלק אינטגרלי מזהותה.

הרעיון התמטי המרכזי אשר בא לידי ביטוי בכל יצירותיה הוא מאבקה הכפול של האישה – האישי והלאומי – והקשר שקיים בין מאבקה של החברה לשחרור ובין מאבקה של האישה לשחרור.

⁴ Aida A. Bamia, "Feminism in Revolution: The Case of Saḥar Khalīfa", in: Abdel-Malek and Hallaq (eds.), *Tradition, Modernity and Post-Modernity in Arabic Literature* (Leiden, Boston, Köln: Brill, 2000), pp. 181-184.

⁵ Nazih Abu Nidal, "The Novels of Saḥar Khalīfeh", *Palestinian-Israel Journal*, 10:2 (2003), p. 113.

⁶ מירה צורף, "ה"אחרות" של ה"אחרים": נשים, מיגדר, ולאומיות בחברה הפלסטינית בצל האינתפאדות", בתוך: עפרה בנג'ו (עורכת), **נשים במזרח התיכון בין מסורת לשינוי** (תל אביב: מרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה, 2004), עמ' 109.

⁷ על כך ראו: Sherna Gluck, "Shifting Stands: The Feminist-Nationalist Connection in the Palestinian Movement", in Lois West(ed.), *Feminist Nationalism* (New York and London: Routledge, 1997), p.115.

על פי ח'ליפה, המאבק החיצוני והפנימי שזורים זה בזה, ולא יוכל להתקיים מצב שבו רק אחד מהם יצליח. לדעתה, כדי להביא לשינוי חברתי ולאומי גורף על האישה להשתרר מכבליה ולהשתתף באופן פעיל בכינונה של האומה ושל החברה.

דמות האם ותפיסת האימהות ביצירותיה של ח'ליפה

עד אמצע המאה העשרים הקצתה החברה הפטריארכלית לנשים תפקיד מוגדר, בעיקר בתור אימהות, וקולן, שביטא קול פרטי-אימהי, היה לפיכך גם א-פוליטי ומוגבל לתחום הפרט.⁸ האם נמצאת במאבק מתמיד עם החברה מתוקף היותה אישה. נדמה כי ח'ליפה מנסה, בהמשך לתיאורטיקניות מערביות כגון סימון דה-בובואר⁹ ואדריאן ריץ' (Rich),¹⁰ לכוון שדה-שיח שבו יהיה אפשר לדבר על חוויית האימהות ועל המושג "אימהות" תוך פריצת הגבולות שקבע להם הסדר הפטריארכלי.

בספרות הערבית המודרנית לדמות האם יש מעמד בולט יותר מכל טיפוס נשי אחר, והיא משמשת ציר חשוב לשאר הדמויות ביצירה המתאגדות סביבה ומגדירות אותה כדמות שמסמלת אדמה ואהבה טהורה. תכונותיה החיוביות של האם בולטות ולכן גם אם היא מאופיינת בכמה תכונות שליליות, היא תיראה בסופו של דבר כדמות חיובית.¹¹ ייצוגים של דמות האם ביצירות במרחב הערבי אפשר למצוא בין השאר בשירו של מחמוד דרויש הפלסטיני (1944-2008) "אל אמיי" (1966) וכן בדמות האם ברומן "שבעת ימי אדם" (1969) מאת הסופר המצרי עבד אל-חכים קאסם (1935-1990). דמויות שונות של אימהות אפשר למצוא ביצירותיהן של סופרות בולטות במרחב הערבי, למשל האם בסיפור הקצר של לילא בעלפפי הלבנונית (1936-) "הייתי סייחה, נעשיתי עכברה" (1963), שבעקבות לידת בתה מפסיקה לרקוד ונהפכת, תחת שליטת בעלה, לאסירה בביתה שלה. המשוררת הפלסטינית פְּדוּא טוקאן (1917-2003) מתארת ביצירתה האוטוביוגרפית "דרך הרית, דרך קשה" (1985) את האמביוולנטיות בתחושותיה כלפי אמה. היא רואה באמה אישה כבולה בכבלי הפטריארכיה כל עוד היא פועלת במרחב הפרטי, אולם כאשר היא יוצאת מביתה, היא מתגלה כאישה משוחררת ומעוררת כבוד.

נושא האימהות ומאבק האם משמש תמה מרכזית וחשובה גם ברבות מיצירותיה של ח'ליפה. רעיון האימהות ותפקידיה של האם הולכים ומתפתחים יד ביד עם התפתחות יצירתה של ח'ליפה; ברומן הראשון של ח'ליפה, "איננו שפחותיכם עוד", מקריבה איווט, אחת הדמויות הנשיות הראשיות, את בתה על מזבח האהבה הלא חוקית שהיא מנהלת עם פארוק, גבר שלמד כמה שנים באנגליה ושב לרמאללה. ברומנים המאוחרים יותר, שנכתבו בראשית שנות האלפיים, "תמונה, איקונין וספר תנ"ך" ו"אביב חם" (2004) האם היא בעלת תפקיד חשוב במאבק הלאומי ובעיצוב הזהות הלאומית הפלסטינית.

⁸ זיוה ברונר, "קולה של אמה, או: דיאלקטיקות של תודעה עצמית", **זמנים**, 46-47 (חורף 1993), עמ' 4.

⁹ ראו: סימון דה-בובואר, **המין השני** (תל אביב: בבל, 2001).

¹⁰ ראו: אדריאן ריץ', **ילוד אישה** (תל אביב: עם עובד, 1989).

¹¹ על כך ראו: לטיפה אל-זיאת, **מן צור אל-מראה פי אל-קצץ ואל-רואיאת אל-ערביה** (אל-קאהרה: דאר אל-ת'קאפה אל-ג'דידה, 1989), עמ' 98.

נושא האימהות ברומן הראשון, "איננו שפחותיכם עוד", מקופל, כאמור, בדמותה של איווט. איווט נמצאת במאבק פנימי, המתבטא במצב נפשי קשה ובבכי רב. היא תוהה מדוע לגבר מותר לעשות דברים שאסורים על האישה:

היא עמדה מול המראה... הא, כאשר הגבר בוגד באשתו מאשימים את האישה ואומרים שהיא אינה יודעת לשמור עליו ואינה יודעת לספק את חושיו, וכאשר קורה ההפך אומרים: היא לא שמרה על הכבוד ועל המסורת ולא הקפידה על צניעותה ועל כבוד בעלה. איזה שקר! כשהם אוהבים, אנחנו רודפות אחריהן ברגשותינו ובתחינותינו, וכשאנחנו אוהבות, הם רודפים אחרינו בלשונותיהם ובשוטיהם, אבל שילכו לעזאזל! אני לא אקבל זאת, אני אהיה חזקה, חזקה, אני אמרוד ואזכה באהבה ובחיים שאני משתוקקת להם.¹²

היא מביטה במראה ורואה את הצביעות החברתית, המונעת ממנה להגשים את עצמה ולהשתחרר מכבליה. איווט מביחה למרוד ולהגשים את שאיפותיה, והיא אכן מתמסרת לפארוק, אך בסופו של דבר אירוע טרגי גורם לה לוותר על כל חלומותיה ושאיפותיה ולהפסיק למרוד. היא מאבדת את בתה התינוקת, הטובעת בבריכה בזמן שפארוק והיא משוחחים. הרומן "תמונה, איקונין ותנ"ך" מטפל בנושא האימהות באמצעות שתי דמויות נשיות. דמותה הראשית של מְרִים ביצירה נראית אנטייתזה לאימהות, והיא מעדיפה לנטוש את בנה מלחיות כבולה אליו. היא מתארת את האימהות כחוויה שלילית:

אומרים שהאימהות היא כמו נס, אהבה טהורה, אהבת אם טהורה, קורבן והנאה. אני אינני חשה, אלא צער ומרד. אני רוצה לברוח מלבי.¹³

תיאור זה של האימהות בתור חוויה שלילית מלווה את מרים לאורך היצירה, ודבר זה מתגלה כאחת הסיבות לבריחתה למזר. כאשר מוצא אותה אברהמים, אהובה משכבר הימים ואביו של הבן שננטש, לאחר שנים רבות הוא מטיח בה: "הילד, מה חטאו של הילד?" היא משיבה לו: "ומה חטאי שלי?"¹⁴ בכך מתגלה צביעותו של הגבר כלפי האישה; אברהמים מותח ביקורת על התנהלותה של מרים, אשר נטשה את בנם בעוד הוא עצמו נטש את מרים ההרה והתכחש לבנם שנים רבות. אברהמים מביע בזאת מוסר כפול, שמבטא שוב את המוסר הכפול של החברה, שלפיו מה שמותר לגבר אסור בתכלית האיסור לאישה ונתפס כפשע. מרים לא יכלה לשאת את ההקרבה שבאימהות ואת יחס החברה אליה, שמתבטא בדבריה של גימילה, קרובתה של מרים:

"ילד כמוהו כפרח, לא עוזבים גם לא לשנייה. אני מתפלאת איך הוענק לך לב של אם. את אמא או מה?"¹⁵

¹² תרגומי היצירות הם של כותבת המאמר. ח'ליפה, **איננו שפחותיכם עוד**, עמ' 134-135.

¹³ ח'ליפה, **תמונה, איקונין וספר תנ"ך**, עמ' 185.

¹⁴ **שם**, עמ' 229-230.

¹⁵ **שם**, עמ' 190.

שלא כמרים, ניצבת ביצירה זו דמותה המשנית וה"שטוחה" של אמו של אברהם, אשר מייצגת את האם כמו שהחברה מצפה ממנה שתהיה. אברהם מבין את ההקרבה שבאימהות:
"אמי המסכנה, מה עשיתי? מה רע עשיתי בעולם שמגיע לך לקבל את כל העונשים הללו? בלא בעל, בלא ילד ובלא אחים להישען עליהם"¹⁶ הוא אף מכנה את אמו "הגברת המושלמת"¹⁷ ומעניק לה בכך כבוד גדול. שלא כמרים, אומרים על האם שהיא הקריבה עצמה למען ילדיה ומשפחתה ונהפכה מאם מחנכת-מאיימת לאם רכה ומלטפת. אצל הקורא נוצר הרושם כי כל עוד האישה מתפקדת כאם ומחנכת את ילדיה, רואים בה צעירה ובעלת תועלת, אך מהרגע שילדיה בוגרים, היא מזדקנת וכאילו סיימה את תפקידה החברתי כאם וכאישה. רעיון זה מובלט בתפיסתו של אברהם את אמו באומרו:

אמי נשברה פעמים רבות ומתה פעמים רבות. במות וצ'אח מתה פעם אחת, בלכתו של אבי מתה שוב ובאופן סופי בלא דרך חזרה היא מתה כאשר ישבה על האצטבה והפכה לתמונה.¹⁸

ברומן מאוחר יותר של ח'ליפה, "אביב חם", נראה כי חל שיפור מסוים במצב האישה, אף שהיא עדיין נתונה בכבלי היחסים הפטריארכליים. אָם סְעָאד, למשל, היא אישה המצליחה להתעלות מעל לכבלי הפטריארכליה, ודמותה נראית המשך ישיר לדמותה של סעדיה ברומן "החמנית" (1980). כמו סעדיה, שהתאלמנה מבעלה ונאלצה לגדל ולכלכל את ילדיה לבדה, נותרת אָם סְעָאד לבדה, לאחר שנכלא בעלה לשנים רבות בישראל בשל מעורבותו בפעילות פוליטית. היא מצליחה להתגבר על הקשיים הרבים ונלחמת למען ילדיה ועתידם. היא מצליחה מאוד במלאכתה ונהפכת להיות מוקד מפגש של כל הפעילים הפוליטיים בשכם ותחליף לאמם. הקונפליקט מגיע לשיאו כאשר האב משתחרר מהכלא וסבור כי בתו סְעָאד צריכה להינשא: "את כבר גדולה ואת צריכה חתן ובית וילדים וגבר שישגיח עלייך וישגיח על החיים שלך"¹⁹. האב סבור כי חייה של בתו אינם שלמים בלי בית ובלי שתגשים עצמה כאם. אמה, שכל השנים חיה בלי האב ודאגה לילדיה ולפרנסת משפחתה, מתרעמת על כך ומזהירה את סְעָאד לבל תינשא לפעיל פוליטי, שעלול להיעלם מחייה ולהותירה לדאוג לבדה למשפחה. סְעָאד תוהה בינה לבין עצמה:

מי חינך אותה? מי לימד אותה? מי נשא בעול המשפחה כולו ובעול הפרנסה והשכנים ... ואפילו בעולו שלו, של האב הזה, יוצא הכלא ואיש המאבק הלאומי, מי נשא בעולו ובעול הכלא ועורך הדין ומחלתו ותרופותיו וריפוי? והאב אומר: 'לאישה יש רק את בעלה, ואת צריכה גבר שישגיח עלייך וישגיח על החיים שלך', אך האב שכח שמי שהוביל אותו הייתה אשתו כשהוא נעדר, כשהוא היה בכלא, כשהוא נלחם. הוא שכח שמי שהשגיח הייתה אשתו, אך בשתיקה.²⁰

¹⁶ ח'ליפה, תמונה, איקונין וספר תנ"ך, עמ' 193.

¹⁷ שם.

¹⁸ שם, עמ' 75.

¹⁹ ח'ליפה, אביב חם, עמ' 305.

²⁰ שם, עמ' 310.

סעאד זורה אור חדש על מערכת היחסים הפטריארכלית ועל תפקידה של האישה בה, ובפרט על תפקידה החשוב של האם. הגבר, הסבור כי אישה לא תמצא את דרכה בלא גבר, שוכח כי הוא נשען על אותה אישה בימים קשים, והיא שהובילה את המשפחה, גידלה את הילדים ונשאה בעול החיים הללו. ברומן זה ח'ליפה משלימה את המסר שהחלה להעבירו ברומן "החמנית" בדמותה של סעדיה. סעדיה נלחמה למען ילדיה אך לא תמיד הצליחה במאבקה. גם סעאד מצליחה בדרכה, היא מפרנסת את ילדיה ותומכת בהם גם לאחר שהם עוזבים – כל אחד למקום אחר. היא מנתבת את חיי המשפחה בהצלחה גדולה, אך עושה זאת בשקט ובלי להתפאר בכך. היא דוגמה לאישה שבעל כורחה הצליחה להשתחרר מהכבלים הפטריארכליים ומשליטת הגבר-הבעל. דווקא בשל המאבק הלאומי ותוצאותיו, דווקא בשל כליאתו של בעלה, היא נהפכת לאישה עצמאית ומשלימה את מאבקה האישי להגשמה עצמית. היא עושה זאת תוך פריצת המסגרת הפטריארכלית, אך בלא ניתוזה, ובכך היא מתווה בעבור נשים דרך להגשים עצמן בגבולות הפטריארכיה ולנתב את מערכת היחסים הפטריארכלית לטובתן.

מעניין בהקשר זה להזכיר את דמותה של ח'צירה, הפרוצה ברומן "החמנית". דמותה מבטאת עוד צלע במאבק הנשי המתואר ברומן זה. היא ויתרה על תפקידה כאם וברחה מביתה לאחר שבעלה התעלל בה. היותה פרוצה מוסיף לעלילת הרומן עוד נדבך של שחרור – ח'צירה השתחררה לחלוטין מן המסגרת הפטריארכלית ופועלת בניגוד מוחלט לתכתיביה ובכך זכתה בשחרור ובחופש. לדעתו של חוקר הספרות הפלסטינית, חסין מנאצרה, ח'צירה אינה חוששת מתגובת החברה למעשיה, הואיל ואינה מתייחסת יותר לכבוד שלה במובן של "ערצ".²¹ כמו כן הוא סבור כי ח'ליפה עיצבה דמות זו כדי לתת ביטוי למאבק המעמדי באוכלוסייה הפלסטינית וכדי לכלול ברומן שכבות חברתיות שונות.²²

יש לציין כי כשעיצבו הסופרים הערבים הראשונים דמויות של נשים, הם עשו זאת בדמות אישה זרה או השייכת למיעוט אתני בתוך העולם הערבי. הסיבה לכך נעוצה בעובדה כי האישה הערבייה, שיצאה מעט מאוד מגבולותיו של המרחב הביתי, הייתה כה מוגבלת בתנועתה במרחב הציבורי, שלא היה אפשר לשלבה בתוך עלילה דינמית המתרחשת מחוץ לכותלי הבית והמשפחה. סופרים בולטים הציגו שתי דמויות נשיות ארכיטיפיות: דמות האישה-המלאך (לרוב האם), שהיא פסיבית, מסורה לבעלה ונוהגת על פי רוח המסורת, וכנגדה דמות של פרוצה. ברומן "החמנית" של ח'ליפה, ח'צירה מנפצת את קודי המוסר בחברה ויוצרת מערכת ערכית חלופית, ובכך קוראת תיגר על ערכי החברה ומציעה את דרכה שלה לשחרור האישה.

האימהות ברומנים של ח'ליפה, אפוא, אינן מעמידות תמיד את הרגשות האימהיים ואת צורכי ילדיהן לפני צורכיהן שלהן. כנשים נאלצות האימהות להיאבק בכבלי החברה, ולפיכך מוצאות עצמן פעמים רבות במצב שבו עליהן לנטוש את הילד כדי להימלט מהמערכת הפטריארכלית החונקת. האם נמצאת במאבק תמידי בחברה מתוקף היותה אישה, וכמו במקרה של אמו של אבראהים ברגע שהיא מסיימת את תפקיד המחנכת, האם נהפכת לתמונה דוממת ולאישה חסרת

²¹ על אודות מושג הכבוד- "ערצ" ו"שךף" – בתרבות הערבית ראו: מירה צורף, "כבוד האשה וכבוד האומה: בחינה מחדש של הסוגיה בהגותה של האינטלקטואלית המצרית מרים זיאדה", **זמנים**, 74 (2001), עמ' 56.

²² חסין מנאצרה, **אל-מראה ועלאקתהא באל-אח'ר פי אל-רואיה אל-ערביה אל-פלסטיניה: בחת' פי נמאד'ג' מח'תארה** (בירות ועמאן: אל-מאססה אל-ערביה לאל-דראסאת ואל-נשר ודאר אל-פארס לאל-נשר ואל-תוזיע, 2002), עמ' 344-345.

תועלת, אשר סיימה למלא את ייעודה בחיים ונותרת שבורה ונטולת זהות ומהות. באמצעות הצגה זו של האם מותחת המחברת ביקורת על החברה על שהיא אינה רואה באם בן-אדם בפני עצמו, אלא כְּלִי שתפקידו להעמיד צאצאים, אשר ישתתפו במאבק הלאומי ובבניית הבניין החברתי.

מעניין לציין כי פרט למרים ברומן "תמונה, איקונין ותנ"ך", אף לא אחת מהדמויות הנשיות המשכילות שמציגה ח'ליפה ביצירותיה היא אֵם, וגם מרים בסופו של דבר מוסרת את בנה לאימוץ מכיוון שלא הצליחה לתפקד כאם. על פי הגישה הערבית המסורתית, שעליה מותחת ח'ליפה ביקורת, האם אינה יכולה להיות אישה משכילה ולהוביל מהלך חברתי אידיאולוגי, שכן תפקידה הוא לשמש רֶחֶם לאומי, אך ברומנים של ח'ליפה דווקא בולטת תרומת האם למאבק החברתי. תָּמָה זו בולטת במיוחד ברומן "אביב חם" בדמותה של אֵם סעאד.

האימהות ברומנים של ח'ליפה הן דמויות נשיות העוברות תהליך של שינוי. ברומנים הראשונים – "הצבר" (1976) ו"החמנית", למשל – האֵם היא אישה שכל תפקידה הוא לדאוג לילדיה, ללמדם את ערכי החברה ולחנכם למאבק לאומי. האם אינה מצליחה להגשים את זהותה כאישה והיא נותרת דמות שולית. ברומן "אביב חם" האם מצליחה להגשים את עצמה במישור החברתי-לאומי, ובד בבד לשמש אֵם ולייצג אישה יחסית משוחררת. היא אינה מתנערת ממחויבויותיה כלפי ילדיה, ואף מאמצת לחיקה את הלוחמים כולם ורואה בהם את ילדיה. דווקא רתימת האימהות למאבק הלאומי מביאה לשחרור המיוחל במישור האישי.²³

סיכום

ביצירותיה של ח'ליפה יש יחס דיאלקטי בין שתי תמות מרכזיות: הלאומית מחד גיסא והמגדרית מאידך גיסא, ומשום כך משקפים כל הרומנים שלה את דמות האישה בתור ישות חברתית. ייצוג זה של האישה חוזר על עצמו בכמה וריאציות, ונעשה אמצעי להגנה על נשים וליציאה נגד דפוסי ההתנהגות הגברית בחברה הערבית הפטריארכלית. הקשר שבין שתי זהויותיה של האישה – המגדרית והלאומית – מובע ביצירות באמצעות המערכות הפואטיות, עד שלעתים הגבול בין שתי הזהויות מיטשטש, והן הופכות לזהות אחת כוללת.

המושג "אימהות" ברומנים של ח'ליפה מתפתח אף הוא בהליך דיאלקטי; תחילה יש דחייה של מושג זה, מכיוון שהאימהות נתפסת כדבר כפוי, בהמשך מובאים קולות חלופיים, ולבסוף נוצר שיח נשי ייחודי, המעניק לאם קול פרטי וחותר תחת עקרונות היסוד של הסדר הגברי. ח'ליפה מציגה את האימהות על מגוון פניה ונותנת לגיטימציה לסוגים שונים של אֵם, תוך הדגשת זהויותיה השונות. היא נותנת לאם ביצירותיה המאוחרות את הזכות להגשים את עצמה ולמלא אחר צרכיה, ובכך היא סוללת את הדרך לתפיסה חדשה של האם – לא עוד רק רֶחֶם לאומי, שתפקידו להעמיד צאצאים שישתתפו במאבק הלאומי ובבניין החברה, אלא אישה עם רצונות עצמאיים. יתרה מזאת, זהותה כאישה עומדת במקרים רבים ביצירות לפני זהותה כאם. ח'ליפה מתווה לאישה בחברה הערבית דרך חלופית ליצירת אימהות אחרת ובכך גם נשיות אחרת.

²³ מעניין לראות בהקשר זה את דימוי האישה כאם במיתולוגיה היוונית. אחד מתפקידיה הנשיים הבאים לידי ביטוי בספרים הוא ללוות את הבן היוצא לקרב. יוקרתה של האישה נמדדה במידה רבה בהצטיינות הצבאית של בניה. ראו: ציונה גרוסמרק, "בדמות עכביש היא טווה את חוטיה", דימוי האישה ביוון הקדומה (תל אביב: האוניברסיטה המשודרת, 2001), עמ' 94-102.

דמות הקאם היא אחת מהדמויות שבאמצעותן מביעה סחר ח'ליפה את עמדותיה החברתיות באשר להתפתחותה ולכינונה של החברה. הקאם ביצירותיה אינה מקריבה בהכרח את רצונותיה למען משפחתה וילדיה. כמו מרים וח'צירה ייתכן שתוותר על גידול ילדיה. במקרים אחרים נראה כי האם היא המפתח להנעת המאבק הלאומי ולקידומו. בכל המקרים הללו המאבק הלאומי עומד ברקע תפקודה של האם, וזהותה משתקפת באופן מסוים על רקע הזהות הלאומית-הקולקטיבית. בכך ח'ליפה מדגישה באמצעים פואטיים ותמטיים כי האישה יכולה לסייע לבנייה חברתית דווקא על ידי רתימת התכונות הנשיות וניצולן. הפרט והלאום מתמזגים אצלה יחדיו תחת מעטה האימהות.

נגיב מחפוט' וסייד קטב: רגשות מעורבים

ששון סומך*

לגבי מצרים והעולם הערבי כולו היה נגיב מחפוט' (1911-2006) גדול הפרוזהאיקנים של הספרות הערבית החדשה, ומי שהביא לספרות הזאת את פרס נובל בשנת 1988. הוא מחברם של כחמישים ספרי סיפורת, מהם 35 רומנים גדולים וקטנים בהיקפם. הוא היה האיש שביסס את הרומן הריאליסטי-חברתי-פסיכולוגי והביא אותו לשיאו ביצירתו הגדולה, "הטרילוגיה הקהירית" (שהסופר סמי מיכאל תרגמה לעברית בכותרת "בית בקהיר"). לאחר הופעת הרומן הזה באמצע שנות החמישים ניסה הסופר סגנונות כתיבה שונים, שהיו בבחינת חידוש לקוראיו בעולם הערבי, כגון האבסורד, זרם התודעה ורומן הקולות השונים. בשנות השבעים הסתמן מפנה חשוב נוסף בתפיסתו הרומניסטית: הוא התחיל לכתוב רומנים שאינם בנויים על עלילה סיפורית שיש בה התחלה וסוף, אלא על שורה של דמויות, שלכל אחת סיפור או "עלילה" משלה.

את הספר "אל-מראיא" [האספקלריות], שיצא לאור בשנת 1972, הגדיר מחברו "רומן", אך למעשה היה מורכב מכמה הבזקי זיכרון של המספר, ובכל אחד מסופר על דמות של גבר או של אישה במצרים המודרנית, בעיקר כאלה שהיו בני דורו של מחפוט' או צעירים ממנו. כאן ימצא הקורא לא פחות מ-55 דמויות, שבדרך כלל אין ביניהן קשר אישי מלבד העובדה שהמספר הכיר אותם בשלב משלבי חייו. את הספר מוסר לנו המספר הפנימי בגוף ראשון, אולם הקורא אינו זוכה עד סוף הספר להכיר את שמה ותוארה של הדמות המספרת. אף על פי כן אפשר לומר שהמספר עלום השם הוא גיבורה היחיד של כל היצירה, ורק הסיפור בגוף ראשון מעניק ליצירה אחידות. אם "הגוף הראשון" הזה הוא מחפוט' עצמו, הרי לפנינו סוג של אוטוביוגרפיה; אולם אם ה"גוף" הזה פיקטיבי, הרי ברור שלפנינו, לפחות מבחינה פורמלית, סוג של מבדח, והתואר "רומן" יכול להתאים לספר. את מקצת הדמויות המופיעות ב"אל-מראיא" זיהו מבקרים שונים כמבוססות על דמויות ידועות שפעלו במצרים משנות השלושים עד למחרת התבוסה של 1967. אלא שלכל דמות ניתן ביצירה שם שונה משמה האמיתי, וכן שוננו כמה מהפרטים הביוגרפיים ברוב המקרים האלה.

גיבור הפרק המובא להלן בתרגום עברי, ששמו הפיקטיבי הוא עבד אל-והאב אסמאעיל, מזכיר במרבית פרטיו את דמותו של הסופר והמנהיג האידיאולוגי של "האחים המוסלמים", סייד קטב. קטב נולד בעיר אסיוט שבדרום מצרים בשנת 1906, כלומר חמש שנים לפני מחפוט', ובצעירותו עבר לקהיר ושימש בה מורה. עד מהרה התגלה כמבקר ספרות מוכשר, שתמך במודרניזציה של הספרות הערבית. הוא כתב ביקורות נלהבות על הרומנים הריאליסטיים הראשונים שפרסם מחפוט' באמצע שנות הארבעים, וכך פרסם את שמו בתור מבסס הרומן הריאליסטי הערבי. מחפוט' הזכיר מדי פעם בפעם את "חסד נעוריו" של קטב תוך הערכה והתפעלות. בשנות החמישים התרחק קטב מהביקורת הספרותית ופנה לאסלאם הרדיקלי. הוא כתב ספרים עבי כרס על הקוראן ועל הצורך שחוקי האסלאם (השריעה) ימירו את החוק הפוזיטיבי האירופי, ועד מהרה נהיה לראש וראשון להוגים הפונדמנטליסטים. גם מן הפעילות הפוליטית-אסלאמית לא משך קטב את ידיו: בשנת 1964 נתפס ונידון למאסר ממושך באשמת תכנון התנקשות

* פרופ' ששון סומך (somekh@post.tau.ac.il), פרופסור אמריטוס בחוג לשפה וספרות ערבית באוניברסיטת תל אביב. בימים אלה משלים את כתיבתו של ספר חדש שיופיע בהוצאת אוניברסיטת תל אביב על יצירתו של נגיב מחפוט'.

בחיי הנשיא גמאל עבד אל-נאצר. אחרי שחרורו נעצר שוב, עונה ונידון למיתה בבית משפט צבאי. הוא הוצא להורג באוגוסט 1966.

סייד קטב נחשב כיום לאידיאולוג הגדול של האסלאם הפונדמנטליסטי. מושגים רבים שטבע בכתביו (בעיקר בתקופת מאסרו הממושך) נעשו לנכסי צאן ברזל של רבות מן הקבוצות האסלאמיות הפעילות במצרים ומחוצה לה. אחד המושגים האידיאולוגיים שהשגיר קטב הוא "ג'אהליה" במשמעותו התרבותית ובהתייחסותו לעולם המודרני. משמעותה המקורית של המילה "ג'אהליה" היא התקופה שלפני עליית האסלאם, שבה היו הערבים בחצי האי ערב "נבערים" או "חסרי אל". קטב ואחרים הרחיבו את משמעותה של המילה הזאת והחילו אותה על העולם של ימינו; המערב, שדתו העיקרית היא הנצרות, כלול במושג הזה וכן כלולים בו המשטרים וההמונים המוסלמים של ימינו, שאין לאל ולאסלאם ה"אמיתי" בקרבם.¹

נגיב מחפוט', שכאמור רחש לסייד קטב תודה עמוקה, שיקף יחס שונה אליו בפרק "האספקלריות" שיוחד לו. הוא מציג אותו בתור אדם חסר מעצורים ולעתים חסר יושר. כמו כן שינה מחפוט' כמה וכמה מן הפרטים הנוגעים למשפטו ולנסיבות מותו של האיש, אך רוב הפרטים המסופרים בפרק זה משיקים לביוגרפיה של סייד קטב. מעניינת במיוחד השיחה שהתקיימה עם המספר הפנימי של הרומן בביתו של קטב למחרת שחרורו ממאסרו הארוך, שדרכה היה אפשר להציף לעיקרי אמונותיו של האידיאולוג המרכזי של הרדיקליזם האסלאמי.

עוד מעשה הראוי להיזכר בהקשר הזה הוא מעשה עצוב שהתרחש כשלושים שנה לאחר מותו של קטב. בחודש אוקטובר 1994 הותקף נגיב מחפוט' ליד ביתו שלחוף הנילוס על ידי צעיר נושא סכין, חבר באחת הקבוצות האסלאמיות הקיצוניות. סיבת התקיפה הייתה האשמתו של מחפוט' בעוינות לאסלאם ברומן "ילדי שכונתנו" [אן־לאד תארתנא], שנכתב בשנות החמישים.² הצעיר הנבער הזה, שעל פי הודאתו לא קרא את הרומן עצמו, בוודאי הושפע במישרין או בעקיפין מרעיונותיו של סייד קטב בדבר הצורך במלחמת חורמה נגד דובריה של ה"נבערות החדשה", כלומר הג'אהליה של ימינו. סביר להניח כי נגיב מחפוט' נחשב בעיני משיכי דרכו של קטב לאחד ממפיצייה של הנבערות הזאת. כך הסתיים הסיפור, שהתחיל בידידות והערכה בין מחפוט' ובין קטב, סיום אלים וטרגי. אמנם מחפוט' התאושש, לאחר סבל רב, מנחת סכיניו של המתנקש, אולם יד ימינו שותקה ומאז חדל לכתוב.

¹ על דעותיו וכתביו של סייד קטב, ר' בספרו של עמנואל סיון, קנאי האסלאם (תל אביב: עם עובד, 1987).

² הרומן הופיע בעברית בשנת 1990 בהוצאת "הספריה לעם" ובתרגומו של ד"ר דוד שגיב תחת הכותרת "בני שכונתנו".

עבד אל-והאב אסמאעיל

נגיב מחפוט³

[...] חרף העובדה שעבד אל-והאב אסמאעיל לא הרבה להתבטא בענייני דת, ולמרות התחזותו כאיש מודרני במחשבתו, בלבשו, במאכלו ובהליכתו לקולנוע – בכל זאת לא נעלמה ממני השפעת הדת עליו, האמונה העזה והפנאטיות שלו. זכור לי שסופר קופטי צעיר מסר לו פעם ספר שפרסם, הכולל מאמרי ביקורת ספרותית וחברתית. עבד אל-והאב אסמאעיל אמר לי, בשבתנו בקפה "פישאוי":

- הוא אינטליגנטי, ידען, רגיש ומקורי בסגנונו ובדרך חשיבתו.
- שאלתי בתמימות, שכן הייתי ממש מאוהב בסופר [הקופטי]:
- מתי תכתוב עליו?
- תצטרך לחכות הרבה, השיב, וחיוך מסתורי על שפתי.
- מה זאת אומרת? שאלתי.
- לא אתן יד להתבססותו של סופר, שמחר לא יבחל בכל דרך כדי לפגוע במורשת האסלאמית שלנו, ענה נמרצות.
- כלום עלי להבין שאתה פנאטי? שאלתי, כולי תרעומת.
- אל תפחיד אותי בקלישאות. אלה אינן מזעזעות אותי, אמר בזלזול.
- אני מצטער שזוהי גישתך, אמרתי.
- אין טעם להתווכח עם ופדי⁴ בעניין זה. פעם הייתי גם-אני ופדי. אבל אומר לך גלויות: אין לי אומן בבני דתות אחרות.
- ואכן, היה ופדי, אחר כך נפרד מהוופד עם פרישת קבוצתו של ד"ר אחמד מאהר, שאותו העריץ. בתקופת שלטון המפלגה הסעדיית הועלה לדרגת מפקח [במשרד החינוך]: אך כאשר נרצח ד"ר מאהר, כאילו הכדור שהרג את האיש חיסל גם אותו.
- נעלם האיש הגדול ביותר במולדת, אמר לי אז, בעצב רב.
- היה מתלונן על בריאות לקויה בכל הזדמנות, ומכאן שהיה מרשה לעצמו לאכול בימי חודש רמדאן, אך איש לא ידע מה מחלתו. לא התעניין בנשים ולא התחתן, ובהקשר זה נודע כאיש מוסרי בהחלט. אולם למרות מוסריותו והתקפותיו הכנות על ה"מושחתים", גיליתי צד אחר באישיותו, שלא הייתי מאמין בקיומו. והדבר שהיה כך היה: איש אחד היה בעל כתב-עת ובית-דפוס, והיה מוציא לאור סידרת ספרים חודשית. עבד אל-והאב אסמאעיל שנא את האיש ונהג לומר עליו: "לולא היה לו כתב-עת משלו, לא היה מוצא שום עיתון שיפרסם את הדברים שהוא כותב".
- מכאן, שרבה הייתה תמיהתי כשקראתי מאמר שכתב עבד אל-והאב אסמאעיל בשבועון "אל-רסאלה" ובו הילל את בעל כתב-העת הזה ושיבח אותו בכל לשון של שבח. לא ידעתי איך להסביר זאת, עד שנודע לי שהוא סיכם עם האיש שיפרסם אחד מספריו בסדרה החודשית של הלה; וזאת, בשכר-סופרים ששום סופר אחר לא זכה לשכמותו.

³ תרגם: ששון סומך [מתוך]: נגיב מחפוט, אל-מראיא (קהיר, 1972), עמ' 262-267.

⁴ ופדי – מי ששייך למפלגת הוופד או תומך בה. אחד מעקרונותיה של המפלגה הזאת (שמנהיגה בשנות השלושים היה מצטפא אל-נחאס) הוא שוויון ואחדות בין מוסלמים וקופטים.

מייד נזכרתי בעמדתו המחפירה ביחס לסופר הקופטי, וממש כאב לי לגלות את הצד האופורטוניסטי הזה באישיותו.

ספק החל לקנן בלבי באשר ליושרו האישי, ולמרות ידידותנו הממושכת, צמחה בי תחושה של דחייה כוללת כלפיו.

עבד אל-והאב אסמאעיל הוסיף לעבוד כמפקח ולחבר ספרים, עד שעלה הוופד לשלטון בשנת 1950. יחסו של השר הוופד⁵ אליו לא הניח את דעתו, והוא התפטר ממשרתו והתמסר לכתובה בעיתונים. באותה תקופה בלטו התקפותיו הבלתי-פוסקות נגד ממשלת הוופד, ובה בעת החל כותב ספרים על דת האסלאם, ספרים שזכו להצלחה ותפוצה ללא-תקדים.

מהפכת יולי 1952 פרצה בעודו שקוע במאבק נגד הוופד, ובהגנה על האסלאם. עברו שנתיים לפחות, שבהן לא נפגשנו, וחדלתי לשמוע על אודותיו. פעם, בעת ביקורי אצל סאלם גבר, אמר לי הלה:

- נראה שעבד אל-והאב אסמאעיל יעלה בקרוב לגדולה.

- מה פירוש? שאלתי, מרותק כולי.

- התקרב לשלטון.

- כסופר בנושאי פוליטיקה או בנושאי אסלאם?

- בתור איש האחים המוסלמים.

- ברוך משנה העיתים, נזדעקתי.

כעבור שנה לערך פגשתי אותו ליד באר "אנגלו". לחצנו ידיים בחמימות. הלכנו זה לצד זה ושוחחנו, עד שעלה נושא המהפכה. הוא אמר בהסתייגות:

- טוב שהייתה מהפכה, אבל קשה לדעת מה הכוונות האמיתיות שלהם.

חשתי מרירות בדבריו, מרירות שלא הצלחתי לתהות על סודה. ואכן הוא ידע לשמור על סודותיו במידה שרק מעטים במצרים מסוגלים לה.

- שמעתי שהצטרפת לאחים המוסלמים, אמרתי.

- דבר כזה עלול לקרות לכל מוסלמי, אמר, וחיך חיך מעורפל.

- חבל מאוד שנטשת את הביקורת הספרותית.

- אלה ציפיות גיאהליות, צחק ואמר.

נפרדנו. בתוכי בערה התחושה, שמכאן ולהבא לא ניפגש אלא על אם הדרך, ובדרך מקרה.

כשאירעה ההתנגשות הראשונה בין המהפכה ל"אחים" הוא נעצר בין שאר העצורים, הובא לבית משפט ונדון לעשר שנות מאסר. בשנת 1956, שוחרר מבית הכלא, והחלטתי לבקרו כדי לברך אותו לרגל שחרורו. הלכתי לביתו ברחוב חייירת. הוא לא השתנה הרבה. שיבה זרקה בשערו, דבר צפוי לגבי אדם שהגיע לגיל 57 או 58; משקלו עלה, ונראה לי שמצב בריאותו השתפר דווקא. שאלנו זה את זה על הא ודא. הוא התנהג, כדרכו, ביישוב-דעת ובקור-רוח למופת.

עבר הישר לדוש בבעיות השעה, וביטא את השקפותיו בנחרצות:

- הקוראן חייב לבוא במקום כל החוקים המיובאים, אמר.

⁵ שר החינוך בממשלת הוופד היה הסופר העיוור ד"ר טה חסין, גדול האינטלקטואלים הליברליים במצרים במאה העשרים.

- על האישה לשוב הביתה. אמנם ראוייה האישה ללמוד, אבל זאת – למען הבית ולא לקראת תעסוקה. כדאי שהמדינה תבטיח דמי-קיום לגרושות ולא לה שאיבדו את מפרנסיהן, הוסיף.
 - הסוציאליזם, הפטריוטיזם והציוויליזציה האירופית – מחלות ממאירות, ועלינו לעקור אותן מתוכנו, אמר עוד.
הוא יצא בהתקפה מוחצת נגד המדע.
 - אפילו המדע? שאלתי בפליאה רבה.
 - כן. ממילא לא נצטיין במדע. אחרים הקדימו אותנו, וכך יישאר המצב ככל שנתאמץ. אין באמתחתנו מסר מדעי שנוכל להביא לעולם. אבל יש לנו מסר האסלאם ועבודת האל לבדו, ולא-דווקא עבודת הקפיטל והמטריאליזם הדיאלקטי, השיב.
הקשבתי לו שעה ארוכה. כבשתי את הגאות שבתוכי לבל אעבור על כללי הנימוס. אחר, קמתי לעזוב.
 - ומה עם העתיד? שאלתי.
 - יש לך הצעה?
 - יש לי הצעה. אבל אני חושש שהיא ג'אהלית! אני מציע שתשוב לביקורת הספרותית.
 - בעצם קיבלתי הזמנה לעבוד בחו"ל, אמר בקול.
 - ומה החלטת?
 - אני שוקל.
- קמתי ללכת ונפרדתי לשלום. כעבור שעה מפגישה זו הופיעו בעיתונים, ידיעות בדבר קשר של האחים המוסלמים. לא שמעתי אז דבר על שאירע לעבד אל-והאב אסמאעיל, והנחתי שנסע לחו"ל לעבוד. אבל ידידי קִדְרִי רִזְק סִיפֵר לי שעבד אל-והאב אסמאעיל היה אחד הקושרים, וכי הוא התנגד לכוח שבא לעצרו, ותוך כך פגע בו כדור והמיתו.

המענה לסכנת ההכחדה של חקר מדינות במזרח התיכון באוניברסיטאות בישראל

- תגובה למאמרו של רונן זיידל -

אסף דוד*

במאמרו "לימודי עיראק באוניברסיטאות בישראל על סף הכחדה" (רוח מזרחית 12, נובמבר 2010), מקונן רונן זיידל על מצבם העגום של חקר עיראק והוראתה באוניברסיטאות המחקר בארץ. אף שאני מסכים עם עיקר הדברים, נדמה לי כי זיידל החמיץ את הנקודה החשובה בסיפור. כחוקר ירדן המודרנית אני יכול להעיד, למשל, שמצב המחקר וההוראה של שכנתנו ממזרח אינו טוב יותר מזה שמתאר זיידל באשר לעיראק, וגם זאת לאחר עבר אקדמי מפואר לא פחות. רבים אף יסכימו כי ירדן "חשובה" לשיח האסטרטגי והאזורי הישראלי לא פחות מעיראק. נוסף על כך, חוקרי המזרח התיכון והאסלאם, הן בחתך פנים-מדינתי הן בחתך השוואתי-נושאי, יוכלו להציג נימוקים משכנעים מדוע דווקא המדינה או הנושא "שלהם" הם אבן בוחן חשובה למתרחש ב"מעבדה" האזורית או הדתית. דומה אפוא כי הבעיה אינה מיוחדת לעיראק.

התלונה, המוצדקת כשלעצמה, על שקיעתם של המחקר וההוראה על מדינה או נושא מסוים באוניברסיטאות בארץ סובלת, לעניות דעתי, משתי בעיות: ראשית, היא מבטאת פיצול של התחום המקצועי הרחב שלנו לחוקרים המוטרדים ממצב המחקר ב"מדינות" או ב"נושאים" שלהם בלבד. בכך נפגמת יכולתנו להתאגד ולהשפיע על מפת המחקר וההוראה בתחומינו. שנית, תלונה זו מתעלמת מהמטוטלת המשפיעה על רוב חקר האסלאם והמזרח התיכון באוניברסיטאות בארץ, זו אשר נעה בין "צורכי השעה" ושיקולי רייטינג המצדיקים כביכול התמקדות במדינה (עיראק, לבנון) או תחום (אסלאם פוליטי, אסלאם רדיקלי) מסוים לבין רצון דווקא להתחמק מכל עיסוק בענייני חברה ומדינה במזרח התיכון המודרני, מכיוון שכחוקרים ישראלים עלינו לחשוש מה יאמרו הגויים על עיסוקנו בתחום שלכאורה איננו יכולים להיות בו "ניטרליים". נדמה לי כי פריחתה של ישראל כמעצמה אקדמית בלימודים העוסמאניים מוסברת בין השאר בשיקול זה.

איני רוצה להכביר מילים על מאפייני חקר האסלאם והמזרח התיכון בארץ והסיבות לפופולריות של נושאים מסוימים במקצוע שלנו. נושא זה נדון בהרחבה ומזוויות מגוונות ברשימתו של ראובן שניר (רוח מזרחית 2, קיץ 2005), ובעיקר ברשימות שפורסמו בגיליון מיוחד שייחד לנושא זה (רוח מזרחית 4, קיץ 2006). ואולם חשוב בכל זאת להצביע כאן על מאפיין אחד בהקשר הזה, שישראל אינה שונה בו מהמתרחש באוניברסיטאות בעולם: המדינות או התופעות ה"חזקות" וה"מאיימות" במזרח התיכון – דהיינו אלה ה"מסוכנות" למערב – זכו בדרך כלל לחלק הארי של תשומת הלב המחקרית על חשבון מדינות או תופעות שראו בהן "קטנות", "שלוות", ולפיכך – לא מעניינות". אלא שעניין זה בולט בישראל הרבה יותר משהוא בולט באוניברסיטאות המערב. איני מכיר מחקר אמפירי שבדק את תוצרי המזרחנות הישראלית בכל שנות קיומה, אך נדמה לי שכל מחקר כזה היה מוצא כי עיראק, סוריה, מצרים, איראן, תורכיה, הפלסטינים והאסלאם הפוליטי,

* ד"ר אסף דוד (assafd@mscc.huji.ac.il) הוא עמית מחקר לבתר-דוקטורט במכון טרומן לקידום השלום ומורה מן החוף במחלקה למדע המדינה באוניברסיטה העברית בירושלים; מייסד "רוח מזרחית" והעורך האחראי הראשון של כתב העת.

למשל, זכו לתשומת לב מסחררת לעומת זו שניתנה ללבנון, מדינות המפרץ, מרוקו, תוניס, לוב, אלג'יר, או נושאים כמו כלכלה, תרבות וספרות ערבית. הקוראות והקוראים יכולים לתהות בעצמם על הסיבות לכך ולגזור לבדם את המסקנות.

במאמרו מגיב זיידל לטענת הירידה ב"רייטינג" של עיראק כי אל לשיקול זה לתפוס מקום מרכזי בקביעת תכניות לימודים של חוג. עם זאת, הנימוקים שהוא מביא לחיזוק לדבריו אינם אלא הוכחות כי עיראק עודנה "חשובה" למקבלי ההחלטות בארץ ובעולם; בבחינת "גם אם לעיראק אין רייטינג – היא ראויה לו". בעולם אידאלי היה עלינו אולי למחות על כך, ולצפות שהמחקר בישראל יעניק לתיאטרון אלג'יראי את אותה מידה של תשומת לה המוענקת לחזבאללה בלבנון. אולם עולם כזה אינו מתקיים בישראל וגם לא במחקר המערבי. אני סבור שעלינו, כקהילה מקצועית, להודות ביושר כי שיקולי "רייטינג" ורלוונטיות פוליטית אפיינו בדרך כלל את חקר המזרח התיכון בעת החדשה באוניברסיטאות בישראל. לאור מצוקת התקנים והתקציבים בתחומי הרוח והחברה באוניברסיטאות יש להעריך כי מציאות זו רק תלך ותעמיק.

לעניות דעתי, הדרך להתמודד עם המציאות הנפרשת לנגד עינינו אינה לחצוב לנו "מאחזים" של חקר מדינות או נושאים ספציפיים ולשכנע את המחלקות להיסטוריה של המזרח התיכון ברלוונטיות של המחקר הזה לאירועים אקטואליים, אלא לפנות לבחון את המזרח התיכון המודרני בגישה בין-תחומית. זו מוצדקת, לטעמי, הן מהבחינה המקצועית-אקדמית הן מהבחינה התעסוקתית; היא תאפשר לחוקרי המזרח התיכון בעת החדשה להשתלב גם במחלקות ללימודי כלכלה, מדע המדינה, יחסים בין-לאומיים, סוציולוגיה וכו', ובה בעת תספק להם "רשת ביטחון" מסוימת של פרנסה ממחקר חוץ-אקדמי כתחליף להוראה באוניברסיטאות או במקביל לה. מובן כי דרך פעולה זו אינה תלויה בחוקרי האסלאם והמזרח התיכון בלבד, אלא גם בשיתוף פעולה של חוקרים ממדעי החברה ושל הפקולטות למדעי החברה בארץ. אולם ראוי כי הצעד הראשון יבוא מתוכנו במובן של התרחבות דיסציפלינארית בחקר המזרח התיכון בעת החדשה.

כאמור, רעיון זה אינו מוצדק מסיבות תועלתניות בלבד, אלא גם ממניעים אקדמיים ומקצועיים. הסיבות המרכזיות להדחת משטריהם של זין אל-עאבדין בן עלי בתוניסיה ושל מְבארפ במצרים, ולמהומות המאיימות למוטט את משטר קד'אפי בלוב, אינן קשורות באסלאם הפוליטי, שהעסיק במשך שנים כה רבות חוקרים בארץ ובחו"ל, אלא בשאלות יום-יומיות: תעסוקה, כלכלה, שחיתות שלטונית, יחסי חברה-ומדינה, יחסים צבאיים-אזרחיים וכו'. השאלות הללו נדונות בהרחבה בתאוריות מן הענפים השונים מתחום מדעי החברה, וכולן מספקות הסברים טובים להבנת ההתרחשויות האקטואליות במזרח התיכון. מכיוון שתכניות לימודים בין-תחומיות אמיתיות לחקר המזרח התיכון בעת החדשה אינן פועלות כיום באוניברסיטאות בארץ, אין תמה כי רוב הדיון הציבורי בארץ סביב המתרחש משקף את הפערים במחקר ובהוראה של התחום באוניברסיטאות בארץ. לסיכום, אם כבר מחקר "רלוונטי" ו"מושך רייטינג" – מדוע לא לצעוד את הדרך כולה, ובכך לשרת הן את המחקר האקדמי והידע המקצועי הן את אפשרויות התעסוקה של החוקרים?

חזון האופוזיציה הליברלית במצרים לעתיד יחסי השלום עם ישראל

אופיר וינטר*

ההפגנות ההמוניות שפרצו במצרים ב-25 בינואר 2011 ושהובילו להדחתו של הנשיא חוסני מבראק התמקדו בעניינים פנים-מצריים ולא נגעו במישרין לישראל. עם זאת, העברת סמכויות השלטון לצבא וההכרזה על קיום בחירות דמוקרטיות לנשיאות עוררו חשש לגורל חוזה השלום הישראלי-מצרי בעידן שלאחר מבראק. מקורו של החשש טמון באופיו "הקר" של השלום שהתפתח בין המדינות מאז נחתם במארכס 1979; ההתנגדות הרווחת לנורמליזציה בקרב חוגים רחבים בחברה המצרית, הקריאות שנשמעות מעת לעת לביטול חוזה השלום ואווירת העוינות הכללית כלפי ישראל – כל אלו יוצרות תחושה שהשלום אינו לגמרי חסין ובלתי הפיך. חיזוק לתחושה זו אפשר למצוא בסקר שערכה ממשלת מצרים לפני כחמש שנים, אשר מצא כי 92% מאזרחיה עודם רואים בישראל מדינת אויב.¹

תרחיש הבלהות בעיניים ישראליות הוא עליית תנועת האחים המוסלמים במצרים לשלטון. מאז הקמת מדינת ישראל שללה תנועת האחים את זכות קיומה, קל וחומר את האפשרות לכינון יחסי שלום עמה. מבחינה הלכתית ראתה התנועה במדינה יהודית ישות דתית בלתי-לגיטימית, שאי אפשר להשלים עם נוכחותה בטריטוריה הנחשבת – לדידה – אסלאמית. מבחינה פוליטית, הגדירה התנועה את ישראל שלוחה אימפריאליסטית מערבית, והיא מאיימת איום מוחשי על ביטחונה, כלכלתה ותרבותה של מצרים.² אמנם אפשר שבִּעֲלֹתָם לשלטון יאמצו האחים קו שונה ופרגמטי, אבל נוכח משנתם הרעיונית האיום הגלום בתרחיש זה לעתיד חוזה השלום המצרי-ישראלי מובן מאליו. רק לפני חודשים ספורים הכריז המדריך הכללי של התנועה, מוחמד בדיע, כי ג'יהאד נגד ישראל הוא "חובה אישית" החלה על כל מוסלמי, וקרא למשטר בארצו שלא לכבול את עמו ולפתוח את הגבול עם ישראל לפני לוחמי הג'יהאד.³

מאמר זה, לעומת זאת, יעסוק באופוזיציה הליברלית במצרים, שייתכן שדווקא היא שתוביל את המשטר המצרי החדש. הכוחות הליברלים, אשר נחשבו עד לא מכבר זניחים במשוואה הפוליטית במצרים, התבלטו בתור יוזמיהן ומוביליהן של המחאות האחרונות במדינה. שלא כסיכון הוודאי שמציבה לחוזה השלום המצרי-ישראלי עליית האחים המוסלמים לשלטון, הרי ההשלכות שיחולו עליו תחת משטר ליברלי אינן חד-משמעיות. הסיבה לחידתיות שטומן בחובו תרחיש מסוג זה הוא שהאופוזיציה הליברלית במצרים מורכבת ממגוון קבוצות ואישים, שאין להם מְשָׁנָה אידאולוגית אחידה או אג'נדה פוליטית סדורה באשר לעתיד יחסי השלום עם ישראל.

* אופיר וינטר (ofir.winter@gmail.com) הוא תלמיד מחקר באוניברסיטת ת"א. עבודת המסטר שלו דנה ביחסם של אינטלקטואלים ומדינאים מצריים לישראל. מאמרו האחרון: "אובמה, האסלאם ועתיד הציוויליזציות", בתוך: אוריה שביט (עורך), **שקיעת המערב, עליית האסלאם?** (תל-אביב: הקיבוץ המאוחד, 2010).

¹ AFP, "Egypt Poll: Israel, Denmark, US – Enemies," retrieved from:

<http://www.ynetnews.com/articles/0,7340,L-3322428,00.html>, November 1, 2006.

² עבד אל-פתאח מחמד אל-עוויסי, **תצור אל-אחי'ואן לאל-קצ'יה אל-פלסטנינה** (קהיר: דאר אל-תווע ואל-נשר אל-אסלאמיה, 1989), עמ' 11.

³ מחמד בדיע, "ע'יה תטלק שרירת אל-חריה ואל-ע'ה לאל-עאלם", אוזר מ-

3.6.2010, <http://www.ikhwanonline.com/Article.asp?ArtID=65986&SecID=213>

מאמר זה מבקש לבחון את עמדותיהם של שניים ממנהיגי האופוזיציה הליברלית במצרים, מוחמד אל-בראדעי ואימן נור, ושל תנועת הצעירים, "ה-6 באפריל", יוזמת המחאות האחרונות במדינה. העמדות שהביעו בשנים האחרונות כלפי ישראל ייבחנו בשלושה מישורים: תפיסתם את עתיד חוזה השלום המצרי-ישראלי; המדיניות המעשית שבה הם דוגלים כלפי ישראל; והתפקיד הפונקציונלי של ישראל במשנתם הליברלית הכוללת. טענתו המרכזית של המאמר היא שהסכנה שמגלמות התמורות הפוליטיות במצרים לעתיד יחסי השלום עם ישראל אינה באה רק מכיוונם של האחים המוסלמים, אלא גם מן הכוחות הליברליים הטוענים לשלטון.

הליברלים המצריים וישראל: תמונת מצב

מעמדם של הוגים ופעילים ליברלים במצרים ידע תמורות רבות למן המחצית הראשונה של המאה ה-20 ועד ימינו. הליברליזם בלט כזרם מוביל בתקופת המונרכיה המצרית (1923-1952), נעלם מהחיים הציבוריים כמעט כליל בעקבות מהפכת הקצינים של 1952 וזכה לעדנה מחודשת בשנות ה-70 כחלק ממכלול תהליכי הדה-נאצריזציה שהתחוללו במצרים בזמן משטר סאדאת. בעידן שלטונו של מבארק נאבקו הליברלים בתור מיעוט – לעתים נרדף – מול שני כוחות פוליטיים-אידיאולוגיים מרכזיים, המשטר האוטוריטרי והכוחות האסלאמיסטים. הגם שיש קושי באפיון השקפותיהם של הליברלים במצרים על דרך ההכללה, הרי רבים מהם חולקים מערכת ערכים ואמונות של פתיחות לעולם, הפרדת דת מהמדינה, כיבוד זכויות פרט, רציונליזם, סובלנות והומניזם.⁴ יותר מכל אלה, הצד השווה העיקרי המאחד את הליברלים המצריים בעת הזאת הוא השאיפה והדרישה לכוון בארצם דמוקרטיה פלורליסטית על פי הדגם המערבי.⁵

עמדותיהם של הליברלים במצרים כלפי השלום עם ישראל מגוונות, ולעתים אף סותרות. כמה מהם רואים בשלום עם ישראל מרכיב החיוני למעברה של מצרים ממציאות של פיגור ודיכוי לעתיד של קדמה וחירות. השלום עם ישראל, בראייתם, הוא תנאי לקידום ליברליזציה פוליטית, כלכלית ותרבותית בארצם. יתרה מכך, מקצתם מתארים את ישראל מופת לדמוקרטיה ופלורליזם במזרח התיכון. אותם ליברלים קוראים לנסיגת ישראל מהשטחים הערביים שנכבשו בשנת 1967, אך בד בבד תומכים ב"שלום חס" ובנורמליזציה רחבת היקף ביחסים עמה.⁶ קבוצת הוגים זו כוללת בין השאר אינטלקטואלים כמו אמין אל-מהדי, טארק חגי ועלי סאלם. ביומן מסע שפרסם עלי סאלם בעקבות ביקורו בישראל בשנת 1994, ואשר הפך לרב-מכר בארצו, סיפר סאלם כי חצה את הדרך בין המדינות באמצעות מכוניתו הפרטית "כדי להוכיח למצרים ולישראלים כאחד" שהם חולקים "גבולות משותפים" ושהם קרובים זה לזה.⁷ "אין על פני האדמה הזאת משהו מקודש מחופש פוליטי וכלכלי ומזכויות האדם", הוא כתב. "כל מה שימנע זאת או יעכב או ישליל, איננו אלא פשע".⁸

⁴ Shimon Shamir, "Liberalism: From Monarchy to Postrevolution," in idem (ed.), *Egypt from Monarchy to Republic* (Boulder, San Francisco and Oxford: Westview Press, 1995), pp. 195-212.

⁵ Uriya Shavit, "Is Shura a Muslim Form of Democracy? Roots and Systemization of a Polemic," *Middle Eastern Studies*, Vol. 46, No. 3(May 2010), p. 362.

⁶ שמעון שמיר, "היש עתיד למגמות הנאורות בעולם הערבי?", **אלפיים** 31 (2007), עמ' 156-157.

⁷ עלי סאלם, **מסע לישראל**, תרגום: דוד שגיב (ירושלים: כתר, 1995), עמ' 129.

⁸ שם, עמ' 79.

מן העבר הנגדי, יש במצרים פעילים והוגים ליברלים שאינם רואים את השלום עם ישראל בעין יפה ומסתייגים מנרמול היחסים עמה. ההתנגדות לנורמליזציה נחלקת לשני סוגים – מותנית או קטגורית: יש ליברלים הסבורים כי יש להימנע מכינון יחסים נורמליים עם ישראל, כל עוד היא כובשת שטחים ערביים; ליברלים אחרים, לרוב בעלי נטיות פאן-ערביות או אסלאמיסטיות, רואים בישראל מדינה אימפריאליסטית מעצם טבעה, ומזהירים מפני מזימותיה להתפשט טריטוריאלית ולכפות הגמוניה כלכלית ותרבותית על סביבתה הערבית. אחד הבולטים בקבוצת ליברלים זו הוא עבד אל-חלים קנדיל, ממקימי תנועת כפאיה, אשר פועלת לקידום דמוקרטיה ורפורמות במצרים והשתתפה בהפגנות ה-25 בינואר. קנדיל קרא בשנים האחרונות לקיום משאל עם על "הקפאה או ביטול של חוזה השלום עם ישראל" כדי לשחרר את מצרים מ"תכתבי הקולוניאליזם האמריקני-ישראלי".⁹

ליברלים מצרים חלוקים עוד על עצם הזיקה בין הדמוקרטיזציה במצרים לשלום עם ישראל. בשעה שתיאוריות פוליטיות סבורות כי מדינות בעלות משטר דמוקרטי ליברלי נוטות לחיות בשלום זו עם זו, הרי כמה מהליברלים המצרים, דוגמת קנדיל, רואים בכינון דמוקרטיה אמצעי לשחרורה של ארצם מ"אזיקיהם" של הסכמי קמפ-דיוויד.¹⁰ מנגד, ליברלים אחרים רואים בדמוקרטיזציה לא רק עירבון להעדר מלחמה עם ישראל, כי אם תנאי מקדים ליצירת שלום חס יותר בעתיד. אמין אל-מהדי, לדוגמה, מבחין בין "השלום הדמוקרטי" המיוחל לבין "השלום הקר" הנוכחי עם ישראל: "השלום האמיתי יכול להיות רק דמוקרטי, ואילו השלום שנעשה בלידת ברה, הרי אין הוא שלום אמיתי. הוא יכול להיות [רק] שלום של כניעה, או שלום של כפייה, או שלום רשמי".¹¹ בדומה לכך, הבלוגר והפעיל הליברלי, מייקל נביל סנד, שיגר בעיצומן של ההפגנות האחרונות מסר מצולם לישראלים באתר *YouTube*, ובו קרא להם לגלות סולידריות עם המהפכה הדמוקרטית בארצו. לדבריו, כינון דמוקרטיה במצרים יהיה הזדמנות "לסיום מצב השלום הקר בין שתי המדינות ולפתיחת עידן חדש של שלום אמיתי".¹²

עתיד היחסים עם ישראל: בין מחויבות לשלום לסילוק הקלון

הפעילים הליברלים המצריים שהובילו את מחאות ה-25 בינואר אינם חסידים מובהקים של השלום עם ישראל, ואינם נמנים ברובם עם הקבוצה התומכת בנורמליזציה ועושה נפשות למענה. עם זאת, מראות של שרפת דגלי ישראל כמעט לא נצפו בהפגנות האחרונות, והנושא הישראלי נדחק לשוליהן לטובת ביקורת פנימית, ישירה וממוקדת נגד הנשיא מבארק. ובכל זאת, הכוחות הליברלים במצרים התייחסו בעבר – וכן במהלך האירועים האחרונים – לעתיד היחסים עם ישראל. התבטאויותיהם בנושא חשפו קשת עמדות מגוונת, החל ממחויבות לחוזה השלום, עבור בקריאה לתיקונו, וכלה ברמיזה אפשרית לביטולו.

יו"ר סבא"א לשעבר וזוכה פרס נובל לשלום, ד"ר מוחמד אל-בראדעי, מיצב עצמו לאורך השנה האחרונה בתור אחד המועמדים הליברלים המובילים לרשת את מבארק. אל-בראדעי הקים

⁹ עבד אל-חלים קנדיל, "חיטה לל-כפאיה ת'אניה", אוהור מ-<http://www.harakamasria.org/node/9764>, 20.9.2007.

¹⁰ קנדיל, **כארת אחמר לל-ראיס** (קהיר: דאר אל-ת'קאפה אל-גידידה, 2009), עמ' 100, 248.

¹¹ אמין אל-מהדי, **הדעה האחרת**, תרגום: מרסל ודוד שגיב (תל-אביב: הקיבוץ המאוחד, 2001), עמ' 117.

¹² Maikel Nabil Sanad, "Message to Israel Calling for solidarity with the Egyptian Revolution," retrieved from: <http://www.youtube.com/watch?v=UdZjRHjlsck>, February 4, 2011.

בפברואר 2010 את "האגודה הלאומית לשינוי", ארגון גג של מפלגות אופוזיציה מצריות בראשותו, הקורא לכינון משטר "המושגות על דמוקרטיה אמיתית ועל צדק חברתי" במצרים.¹³ יומיים לאחר פרוץ המחאות האחרונות שב אל-בראדעי למצרים ממקום משכנו בווינה, והשתתף השתתפות אקטיבית בהפגנות נגד המשטר. כאשר נשאל אל-בראדעי בריאיון ל-CNN, שנערך בעיצומן של ההפגנות, על עמדתו באשר לעתיד יחסי ישראל-מצרים, העריך כי משטר דמוקרטי בארצו יהיה מחויב לחוזה השלום.¹⁴ הערכה זו לא מנעה ממנו להוסיף בריאיון לערוץ טלוויזיה מצרי כי ישראל תצא מופסדת מדמוקרטיזציה של מצרים, שכן מצרים דמוקרטית תיהפך למדינה בעלת עוצמה שתהא מסוגלת לעמוד מולה כשווה מול שווה.¹⁵

מנהיג המפלגה הליברלית אל-ע'יד, ד"ר אימן נור, התבלט אף הוא בשנים האחרונות בתור אחד ממתנגדיו הנועזים והעיקשים של משטר מבארק. נור שימש חבר בפרלמנט מצרים בשנים 1995-2005 והתמודד בבחירות לנשיאות מצרים בשנת 2005, ובהן הגיע למקום השני עם 7% מהקולות.¹⁶ בעקבות הצלחתו היחסית רדף אותו המשטר ונגזרו עליו חמש שנות מאסר באשמת זיוף מסמכי הרישום של מפלגתו. הוא שוחרר מהכלא בפברואר 2009 בשל בעיות רפואיות, טרם ריצוי מלוא תקופת מאסרו, והכריז על כוונתו להציג את מועמדותו גם בבחירות הבאות לנשיאות.¹⁷ לאחר עזיבת מבארק הודיע הצבא כי מצרים תישאר "מחויבת ליישום החוזים וההסכמים הבין-לאומיים שעליהם היא חתומה", ורמז בכך לחוזה השלום עם ישראל.¹⁸ אימן נור הסתייג מהודעה זו וקרא לעריכת משאל עם סביב עתיד השלום: "יש קבוצה – עמה נמנה גם אני – המאמינה כי אבד הכל על הסכמי קמפ-דיוויד, ויש לתקנם, שכן כמה מתנאייהם מקפחים את הצד המצרי. קבוצה אחרת סבורה כי הסכמי קמפ-דיוויד מעניקים למצרים ביטחונות מסוימים שאין לסכנם כעת. איני מחזיק בעמדה זו, אך עמדתי אינה הקובעת, ועלינו לערוך [בנושא] משאל עם".¹⁹

יחסו של נור לשלום עם ישראל מתאפיין בשניות, המתבטאת בחוסר התלהבות מופגן מחוזה השלום המצרי-ישראלי, לצד סלידה מוצהרת מחידוש מצב המלחמה העלול לפגוע

¹³ אל-גימעה אל-וטניה לאל-תעייר, "ביאן אל-דכתור אל-בראדעי: מעא סנעייר", אוחר מ-
<http://www.taghyeer.net>, ללא תאריך.

¹⁴ CNN, "Opposition Leader Mohamed ElBaradei Says it is a 'Myth' that Egypt would Abolish the Peace Treaty with Israel," retrieved from:
<http://edition.cnn.com/video/#/video/bestoftv/2011/02/04/exp.ps.mohamed.elbaradei.israel.cnn?iref=all>
February 4, 2010. [search](#).

¹⁵ Memri TV, "Egypt Uprising: Mohamed ElBaradei Scoffs at Negotiations Conducted by VP Suleiman and States: The Military Establishment Cannot Lead Change without Civilian Participation," retrieved from: <http://www.memritv.org/clip/en/2796.htm>, February 6, 2011.

¹⁶ Jeremy M. Sharp, "Egypt: 2005 Presidential and Parliamentary Elections," *CRS Report for Congress*, retrieved from: http://digital.library.unt.edu/govdocs/crs/data/2006/upl-meta-crs-10216/RS22274_2006Jan15.pdf, January 15, 2006.

¹⁷ Los Angeles Times, "Egypt: First presidential Candidate Announced," retrieved from: <http://latimesblogs.latimes.com/babylonbeyond/2010/02/egypt-first-presidential-candidate-announced.html>, February 17, 2010.

¹⁸ חסין טטאוי, "אעלאן דסתר", אוחר מ-13.2.2011, <http://www.mmc.gov.eg>.

¹⁹ Memri TV, "Egyptian Opposition Leader Ayman Nour Calls for Referendum on Camp David Accords," retrieved from: <http://www.memritv.org/clip/en/2807.htm>, February 14, 2011.

בהתפתחותה של מצרים.²⁰ שניות זו הובילה את נור לצאת לא פעם בהצהרות סותרות. לדוגמה, במכתב שפרסם ב-*Wall Street Journal* ב-1 בנובמבר 2009, ובו הגיב על מאמר בעיתון שהאשים אותו באנטישמיות,²¹ כתב נור: "כל מי שיבדוק את הרקורד שלי, יבחין בנקל כי תמכתי תמיד בחוזה השלום של מצרים עם ישראל, והתנגדתי לקריאות לתוקפנות נגד ישראל. כמון כן, קראתי בעקביות להסדר בלתי אליים וצודק של הסכסוך הערבי-ישראלי."²² למחרת התנער נור מהתבטאויות פייסניות אלו עקב ביקורות שהטיחו בו עמיתיו לאופוזיציה המצרית. הוא אמר כי שמה של ישראל לא נזכר כלל במכתבו, והאשים את העיתון האמריקני בסילוף דבריו.²³

המצע הפוליטי של מפלגת אל-ע'ד, המבוסס על ספר שכתב נור בשנת 2002, שופך אור נוסף על עמדתו האמביוולנטית בדבר חוזה השלום עם ישראל. במנותק מההקשר הישראלי המפורש, באופן מופשט כלשהו, נפתח המצע בהצהרה על אמונת המפלגה ב"שלום, ידידות וקשר עם כל העמים."²⁴ פרק מדיניות החוץ במצע מדגיש את "העיקרון של פתרון סכסוכים בין מדינות בדרכי שלום."²⁵ בפרק המתאר את עקרונות המפלגה מוצהר כי "שלום המבוסס על צדק יאפשר לעמי האזור והעולם להשיג פיתוח כולל, שגשוג ורווחה, ויאפשר למצרים להשתתף השתתפות אקטיבית בעיצוב התרבות הגלובלית והסדר העולמי באמצעות דיאלוג ושיתוף פעולה עם ציוויליזציות ומדינות אחרות."²⁶ ואולם, דומה כי עקרונות פייסניים אלו נשכחים בהתייחסויות המפורשות לישראל, אז מאמץ המצע טון תקיף וקורא למדינות ערב להתאחד "נגד האויב הציוני."²⁷

תנועת ה-6 באפריל היא תנועת צעירים הפועלת לקידום הדמוקרטיה במצרים באמצעות הרשתות החברתיות. התנועה התגבשה ב-6 באפריל 2008, לאחר שהובילה בפייסבוק מסע תמיכה נרחב בשביתת עובדים בעיר הטסקטיל אל-מחלה אל-כוברא. התנועה מונה כ-70 אלף צעירים, והיא שיזמה את הקריאה הראשונית לגל ההפגנות ששטף את מצרים.²⁸ התנועה מיעטה להתבטא בשאלת עתיד השלום עם ישראל. בתגובה לחשש הישראלי מפני עליית משטר עוין במצרים מסר מזכ"ל התנועה, אחמד מאהר, כי תנועתו תתמקד "בתקופה הקרובה בפיתוח הפנימי [של מצרים]" ולא ביחסיה עם ישראל.²⁹ בד בבד, התנועה מוצאת בשלום דופי וייתכן שתפעל בטווח הארוך יותר נגדו.

²⁰ ראו למשל: אימן נור, "פשל וליס תאימרא", אוחר מ-

http://news.elghad.org/news/index.php?option=com_content&task=view&id=360&Itemid=5, ללא

תאריך.

²¹ Amr Bargisi and Samuel Tadros, "Why Are Egypt's 'Liberals' Anti-Semitic?," retrieved from: <http://online.wsj.com/article/SB10001424052748704335904574497143564035718.html>, October 28, 2009.

²² Ayman Nour, "I Reject Anti-Semitism and Respect Egypt's Pluralism," retrieved from: <http://online.wsj.com/article/SB10001424052748703792304574503831810437644.html>, November 1, 2009.

²³ נורא פח'רי, "אימן נור: לם אדאפע ען אסראאיל פי מקאל וול סתרית ג'ורנאל", אוחר מ-
<http://youm7.com/News.asp?NewsID=152265&SecID=65&IssueID=47>, 2.11.2009.

²⁴ חזב אל-ע'ד, ברנאמג' חזב אל-ע'ד, עמ' 14.

²⁵ שם, עמ' 211.

²⁶ שם, עמ' 19.

²⁷ שם, עמ' 212.

²⁸ Almasry Alyoum, "6 April movement calls for protest against police abuse," retrieved from: <http://www.almasyalyoum.com/en/news/6-april-movement-calls-protest-against-police-abuse-0>,

January 20, 2011.

²⁹ מוקע אל-עאלם אל-אחיבארי, "שבאב 6 אבריל: אל-גימיע מתפקון עלא ברנאמג' מוחד בעד מבארכ", אוחר מ-
<http://www.alalam.ir/node/319199>, 12.2.2011.

אינדיקציה לכך ניתנה בתגובתה לנאום הפיוס שנשא בקהיר נשיא ארה"ב, ברק אובמה, לעולם הערבי והמוסלמי ב-4 ביוני 2009. בגילוי דעת שפרסמה התנועה דחתה את הנאום והביעה ספק במהימנות כוונותיה של ארצות הברית לאור קשריה ההיסטוריים עם ישראל והתפקיד שמילאה בהשגת חוזה השלום עמה. עוד טענה כי הנשיא סאדאת אולץ לחתום על "הסכם הקלון המצרי-ישראלי" לאחר שהופעלו עליו לחצים ואיומים אמריקניים, וכי הסכם זה "שם את מצרים במצור, מבודד אותה מסביבתה הערבית והאסלאמית ומתווה את מדיניות הפנים שלה". בהבעת דעה מרומזת לעתידו קבעה התנועה כי חוזה השלום "הוא תוקפנות נגד מצרים, אשר תימחק רק באמצעות מחיקת עקבותיה"³⁰.

הקו המדיני: תמיכה במאבק אלים, התנגדות לנורמליזציה

מתכונת "השלום הקר" בין מצרים לבין ישראל מאפשרת לעמדות סותרות לדור בכפיפה אחת. גם אם גורמי האופוזיציה הנזכרים במאמר זה אינם קוראים לביטול חוזה השלום עם ישראל, לא כל שכן – להכרזת מלחמה כנגדה, הרי הם נוקטים כלפיה עמדות עוינות. עוינות זו מתבטאת הן בתמיכה במעשי אלימות כאמצעי לגיטימי, חיוני ורצוי במאבק הפלסטיני בישראל הן בהצבת סייגים שונים בפני נרמול היחסים עמה.

אל-בראדעי חשף בהתבטאויותיו במהלך השנה האחרונה קו עוין, ואף לוחמני, כלפי ישראל. בריאיון שהעניק לאתר פלסטיני המזוהה עם חמאס באפריל 2010 הביע העדפה, שההנהגה הפלסטינית תנקוט דרך של התנגדות אלימה מדרך של משא ומתן מול ישראל. הוא הסביר כי נוכח "התוקפנות" הישראלית "לא עומדת לפני [הפלסטינים] בררה, אלא לאמץ את אופציית ההתנגדות על כל צורותיה". לשיטתו, "ישראל מבינה רק את שפת הכוח", ולכן גם "אם הערבים יאמצו את דרך המשא ומתן [מולה], הרי יהיה עליהם לגבותה בכוח ובאמצעי הרתעה"³¹. נוסף על כך, יחסו של אל-בראדעי לנורמליזציה ולחימום השלום מסויג ומותנה. לדבריו, "קשרי [המדינות] מתוחים – וכך יישארו – כל עוד לא תיפתר הבעיה הפלסטינית"³².

כמו אל-בראדעי נור תומך אף הוא בהתנגדות אלימה לישראל. מצע מפלגתו משבח את פיגועי ההתאבדות שביצעו הפלסטינים נגדה במהלך האינתיפאדה השנייה ואת הצלחת פעולותיה של חזבאללה להביא לנסיגתה מלבנון.³³ ההתנגדות לנורמליזציה עם ישראל היא אחד מדגליו. נור מסרב להיפגש עם ישראלים, ובתור חבר פרלמנט ייסד את הוועדה הפרלמנטרית להחרמת סחורות ישראליות.³⁴ באחד ממאמריו הבהיר נור כי התנגדותו לנורמליזציה תוסר רק לאחר "נסיגת ישראל מהשטחים הכבושים והשגת פתרון הוגן וסופי לבעיה הפלסטינית ולירושלים". "אמנם יש לנו חוזה

³⁰ אל-פן אונלאין, "ביאן רפצ' חרכת 6 אבריל לזיארט אובאמא", אוחר מ-

5.6.2009, http://www.alfanonline.com/show_files.aspx?fid=264714&pg=1

³¹ אל-מרכז אל-פלסטיני לאל-אעלאם, "אל-בראדעי: אסראייל לא תפהם אלא לעית אל-קוה", אוחר מ-

<http://www.palestine-info.info/ar/default.aspx?xyz=U6Qq7k%2bcOd87MDI46m9rUxJEpMO%2bi1s7MDcZi3WsP1ZLv1PZUls8HiUKCbZ46WHaB4zYqjXjpfbL5PsbYLSso9IoDAiCLFyUZzSXz7IgYqVW0%2bS2SMW7TK>
12.4.2010, [hGruelbbiwcp4bLFTR55Q%3d](http://www.hGruelbbiwcp4bLFTR55Q%3d)

³² גימיל מטר, "חואר גירידת אל-שרוק מע אל-בראדעי", אוחר מ-2.1.1010, <http://www.7amla.net/News-32>

³³ חזב אל-עיד, "ברנאמג' חזב אל-עיד, עמי' 29.

³⁴ המאם סרחאן, "מן הו אימן נור", אוחר מ-

<http://www.swissinfo.ch/ara/front.html?siteSect=105&sid=5674336&cKey=1236067777000&ty=st&rs>

.11.4.2005, =yes

שלום רשמי עם ישראל", הוסיף, "אך רגשות אינם נשלטים על ידי חושים".³⁵ מחויבותו העמוקה של נור להתנגדות לנורמליזציה באה לידי ביטוי לאחר שחרורו מהכלא המצרי, כאשר ביולי 2009 חידש את "מפגשי יום רביעי" השבועיים שעורכת מפלגתו. באופן סימבולי החליט נור ליחד את המפגש הראשון בפורום זה ל"פשע" ייצוא הגז הטבעי לישראל.³⁶ בדומה לכך, גם תנועת ה-6 באפריל דרשה ממשטר מבארק את הפסקת ייצוא הגז לישראל ובאותה נשימה אף העלתה דרישות אחרות כמו העלאת שכר המינימום, עריכת בחירות כלליות ושחרור העצורים הפוליטיים.³⁷

ישראל כפונקציה: שחרור פלסטינ מתחיל בהפלת המשטר

לעתים קרובות, הרטוריקה האנטי-ישראלית של האופוזיציה הליברלית במצרים לא ביטאה משנה אידאולוגית סדורה, אלא מילאה תפקיד פונקציונלי, דהיינו אמצעי טקטי – כלי לניגוח משטר מבארק ולחיזוק מעמדה שלה. רטוריקה זו שירתה את האופוזיציה הליברלית בדרכים מספר: ראשית, היא הציגה את מבארק בתור נשיא חלש הנכנע לתכתיבי ישראל ובוודג באינטרסים הלאומיים הערביים; שנית, היא האדירה את האופוזיציה הליברלית בתור אלטרנטיבה שלטונית פטריוטית; שלישית, היא ניצלה את הסנטימנט האנטי-ישראלי הרווח במצרים לשם הפצת מסרים ליברליים והנגשתם לקהלים שונים – ייתכן ששמרניים יותר – בקרב החברה המצרית.

אל-בראדעי הפנים היטב את הרווחים הפוליטיים הפוטנציאליים הגלומים בהקשר הזה. בניסיון לחזק את תדמיתו הפטריוטית ולפגוע בזו של מבארק אמר בריאיון ליומון מצרי כי יש שני כוחות הנוטרים לו טינה – המשטר המצרי וישראל. מקור טינתה של ישראל כלפיו, התרברב, הוא הגינוי הנמרץ שהפנה כלפיה לאחר תקיפת הכור הגרעיני הסורי בספטמבר 2007. מצרים הרשמית, הדגיש, לא השמיעה סביב אותם אירועים קול מחאה.³⁸ עוד כלי ניגוח שנקט אל-בראדעי נגד משטר מבארק הוא האשמתו בהתרשלות בטיפול בבעיה הפלסטינית. לדוגמה, הוא מסר כי גדר הפלדה שבנתה מצרים בעומק האדמה כדי לחסום את מנהרות ההברחה בגבול עזה "פוגעת במוניטין של מצרים" ו"משולה להשתתפות במצור על עזה". ברמזו להעדר הפטריוטיות של מבארק אמר כי אם המשטר המצרי אינו פותח את המעברים היבשתיים עם רצועת עזה בשם הערביות או האסלאם, הרי יעשה זאת בשם ההומניזם.³⁹

עמדותיו האנטי-ישראליות של נור נושאות גוון פונקציונלי דומה. לדוגמה, במהלך "מפגש יום רביעי" נגד ייצוא הגז לישראל קרא נור לגיבוש רשימה שחורה של שמות ש"יירדפו בעוון בזבוז משאביה של מצרים". הרשימה שהציע כללה את הנשיא מבארק, את בנו גמאל ועוד בכירי משטר.⁴⁰ בדומה לכך, בתגובה למלחמה בעזה פרסמה מפלגת אל-ע'ד גילוי דעת, ובו נכתב כי "המפלגה מגנה את הפשע הישראלי הנבזי נגד העם הפלסטיני האח, ומגנה באותה חריפות את חוסר האונים ואת

³⁵ אימן נור, "תא'דיב פרוק חסני ואח'תיאר אובאמא", אוהור מ-
http://news.elghad.org/news/index.php?option=com_content&task=view&id=356&Itemid=5, ללא תאריך.

³⁶ אחמד עינים, "מא'תמר לא לתצדיר אל-ע'אז לאסראאיל", אוהור מ-
<http://aymannoor.net/ar/?p=450>, 12.7.2009.

³⁷ אל-ג'זירה.נת, "אל-אח'ואן ינסחבון מן ג'לסה באל-ברלמאן", אוהור מ-
<http://www.aljazeera.net/news/archive/archive?ArchiveId=1174633>, 7.4.2009.

³⁸ מטר, "חואר ג'ר'דת אל-שרוק".

³⁹ אל-מרכז אל-פלסטיני לאל-אעלאם, "אל-בראדעי".

⁴⁰ עינים, "מא'תמר לא לתצדיר אל-ע'אז".

העדר החזון האסטרטגי שנהפכו לסימן ההיכר של מדיניות החוץ המצרית בשנים האחרונות.⁴¹ כך, בעקבות אירועי המשט התורכי לעזה במאי 2010 גינה נור את "הבריונות הישראלית", ובד בבד קרא לתהלוכות מחאה נגד "השתיקה הערבית".⁴²

תנועת ה-6 באפריל אינה שונה מבחינה זו. על רקע המלחמה בעזה שיתף מזכ"ל התנועה, אחמד מאהר, את חבריו לרשת החברתית בלבטיו סביב גיבוש עמדתה באשר לאירועים. הוא תמך בהצטרפות התנועה למחאות האנטי-ישראליות, אך חש כי עליה לנמק כיצד הן קשורות לדרישותיה הפנים-מצריות. הפתרון שהציג היה פשוט: "עלינו ליצור זיקה בין הפוליטיקה, הכלכלה והבעיות החברתיות", כתב, "כדי להוכיח שהסבל שלנו נגרם בשל משטר מושחת".⁴³ באופן זה הפכה התנועה את החזית הפנים-מצרית והחזית החיצונית האנטי-ישראלית לחזית אחת-משותפת, המתועלת לניגוח המשטר. קו זה ניכר בגילוי הדעת שפרסמה התנועה במארכס 2010 בתגובה לחניכת בית הכנסת "החורבה" ברובע היהודי בעיר העתיקה בירושלים, ובו קשרה בין הישארותו של המשטר המצרי בשלטון לבין המשך הכיבוש הישראלי בפלסטין:

המשטר המצרי המושחת מנע מכל העם המצרי המתנגד למתרחש באדמת האחות פלסטין מלהביע את התנגדותו, בין באמצעות שיגור שיירות סיוע לאחים הפלסטינים ובין באמצעות סילוק שגריר ישראל מאדמת מצרים וביטול ההכרה במדינת ישראל. בני הלבב במצרים לא יעמדו שלובי ידיים מול הסבל של אחיהם בפלסטין, אלא יאבקו במלוא העוצמה והכוח במשטר הדיכוי המושחת במצרים כצעד ראשון לקראת שחרור האדמה כולה מהאימפריאליזם הקולוניאליסטי [הציוני]. התנועה מאיצה בכל מצרי – אשר ההתרחשויות בפלסטין נוגעות ללב – להצטרף לשורות ההתנגדות המצרית הבלתי אלימה למשטר המצרי השולט והמושחת, אשר דיכא כל קול של צדק בעניינים פנימיים וחיצוניים כאחד. התנועה שבה ומדגישה כי שחרור פלסטין מתחיל במצרים [...]⁴⁴

צביון דומה נשאה השתתפותה של תנועת ה-6 באפריל בהפגנות שנערכו במצרים בעקבות בלימת ישראל את המשט התורכי לעזה. בהפגנה שערכה התנועה בעיר מנצורה בשיתוף עם האחים המוסלמים הסבירה אחת המפגינות מטעמה כי האירוע מאחד את הזעם נגד ישראל עם הזעם נגד המשטר המצרי. לצד קריאות אנטי-ישראליות כמו "ברוח ובדם נפדה אותך פלסטין" נשמעו סמאות אנטי-ממסדיות דוגמת "מוג-לב ובוגד מי שמתרועע עם ישראל".⁴⁵ עוד דוגמה לתיעול הרגש האנטי-ישראלי לניגוח המשטר ניתנה בעקבות שרפת הענק שפקדה את ישראל בדצמבר 2010,

⁴¹ חזב אל-עיד, "ביאן חזב אל-עיד בחיצוף אחדות עיזה", אוחר מ-

http://news.elghad.org/news/index.php?option=com_content&task=view&id=345&Itemid=29, 30.12.2008

⁴² אימן נור, "ביאן צחפיי", אוחר מ-31.5.2010, http://www.facebook.com/note.php?note_id=398803267698

⁴³ Samantha M. Shapiro, "Revolution, Facebook-Style," retrieved from: http://www.nytimes.com/2009/01/25/magazine/25bloggers-t.html?pagewanted=2&_r=1, January 22, 2009.

⁴⁴ חרכת שבאב 6 אבריל, "ביאן: תוחד אל-קדס מסא'ולית אל-נט'אם אל-מצרי", אוחר מ-

16.3.2010, <http://6april.org/modules/news/article.php?storyid=915>

⁴⁵ חרכת שבאב 6 אבריל, "מטי'אהרה באל-מנצורה ל-6 אבריל ואל-אחיואן תנדידא במג'זרת אסטול אל-חריה", אוחר מ-4.6.2010, <http://6april.org/modules/news/article.php?storyid=1218>

עת פרסמה התנועה גילוי דעת שְמחה על שהמשטר המצרי מיהר לסייע לישראל בשליחת מטוסי כיבוי, בשעה שהוא מזניח את תושבי ארצו.⁴⁶

סיכום

הגם שנושאי פנים הם שעומדים בראש מעייניה של האופוזיציה הליברלית במצרים, הרי ניתוח התבטאויותיהם של ראשיה בהקשר הישראלי במרוצת השנים האחרונות מספק שלוש תובנות עיקריות: (1) כוחות האופוזיציה הליברלית במצרים לא הביעו עמדה עקבית, אחידה ומוסכמת באשר לעתיד חוזה השלום עם ישראל; (2) כוחות אלה נקטו קו עוין כלפי ישראל, שהתבטא בתמיכה במאבק אלים של הפלסטינים נגדה ובהסתייגות מנרמול היחסים עמה; (3) הכוחות האלה הרבו לעשות שימוש פונקציונלי ברטוריקה אנטי-ישראלית לשם ניגוח המשטר השולט, השגת לגיטימציה פוליטית וצבירת תמיכה ציבורית.

התמורות הפוליטיות במצרים מציבות בפני חוזה השלום המצרי-ישראלי אתגר מזן חדש. החשש לעתיד יחסי השלום בין המדינות בעידן שלאחר מבארכ אינו נובע רק מהאפשרות שיעלה האסלאם הפוליטי בדמות האחים המוסלמים, אלא גם מעלייתם של כמה מהכוחות הליברליים הנושאים את עיניהם לשלטון. יש להניח אמנם ששלטון ליברלי לא ימהר להתנער מהשלום עם ישראל נוכח האינטרסים הכלכליים והפוליטיים של מצרים בשימורו, אך עוינות הליברלים כלפי ישראל, כמו גם נטייתם לשימוש פופוליסטי ברטוריקה אנטי-ישראלית, מרמזות כי השלום הקר בין מצרים לישראל לא צפוי להתחמם תחת הנהגה פוטנציאלית מטעמם.

⁴⁶ חרכת שבאב 6 אבריל, "6 אבריל תפציח תקציר אל-נטי'אם פי מואג'הת סיול אמטאר אל-אסכנדריה", אוחר מ-
<http://6april.org/modules/news/article.php?storyid=1637>, 17.12.2010.

זווית אחרת

אתר **"זווית אחרת"** הוקם בשנת 2005 במטרה להביא לקורא הישראלי את קולם של אינטלקטואלים מן העולם הערבי והאסלאמי, הקוראים לשינוי ולרפורמה ועוסקים בכנות ובחריפות בבעיותיהן של החברות הערביות והאסלאמיות. במסגרת שיתוף פעולה עם כתב העת רוח מזרחית, יפורסם בכל גיליון מאמר מתורגם שיופיע במקביל גם באתר בצירוף הנוסח הערבי המלא.

בגיליון זה בחרנו להביא מאמר פרי עטו של בעל הטור המצרי אבראהים אל-בחראוי, פרופסור לספרות עברית מודרנית מאוניברסיטת עין שמס בקהיר, שבו הוא שולל טענות מסורתיות בדבר "האישיות המצרית" הכנועה כדבר התלוי בכלכלת נהר הנילוס ובכפיפות לעריצותם של השולטים על כלכלת הנהר הריכוזית. אל-בחראוי טוען שאומץ הלב והנחישות של בני מצרים כפי שבאו לידי ביטוי במהפכה האחרונה מוכיחה את אי-תקפותם של טענות כגון אלה של המלומד המצרי בן העידן הממלוכי, אל-מקריזי, וכי אנו ניצבים בפני תקופה חדשה ובה יש להחיל כלי איפיון וניתוח חדשים על העם המצרי.

מהפכת טובי המצרים מנפצת את השקפתו של אל-מקריזי על אודות אישיותם

אבראהים אל-בחראוי (אל-מצרי אל-יום, 15.2.2011)

תרגום מערבית: אריה גוס*

בשנת 2007 התחלתי לחקור באתר האינטרנט הזה את מכלול מעלות האישיות הלאומית המצרית באמצעות סדרת מאמרים, ובהם מאמר מתאריך 22.5.2007 שכותרתו "מכלול מעלות המצרים הוא גלגל ההצלה של מצרים", ואחר שכותרתו "מהי דעתם של המצרים על מה שנכתב על מעלותיהם ומגרעותיהם" מתאריך 14.8.2007. במחקר הזה הסתמכתי על ספרו של ד"ר גמאל חמדאן על אישיותה של מצרים ועל חוקרים אחרים של האישיות המצרית [אל-שח'ציה אל-מצריה]. קיבלתי עשרות תגובות מן הקוראים שפרסמתי ביותר משבעה מאמרי המשך.

בלב המאמר גיליתי כי התכונות השליליות של האישיות המצרית הן תוצאות של אופיו העריץ של המשטר הדיקטטורי, שנמשך מעידן הפרעונים ועד לעידן המודרני. כמו כן, המצב החברתי והכלכלי הלא צודק שבו חיים המצרים, מעיק מאוד על המעלות הטבועות בזהותם. אך טבעי הוא שנבטיח לתושבים את כבודם ואת צורכיהם הבסיסיים, שניצור בעבורם הזדמנויות לעבודה מכובדת, קודם שנצפה מהם להעלות את מעלות האומץ, האבירות, העזרה, הצדק, הכבוד, הסולידריות והערבות ההדדית למרכז הווייתם.

* אריה גוס (ariegus@gmail.com) הוא עיתונאי ומתרגם, עמית מחקר במכון למדיניות נגד טרור ולשעבר כתב קול ישראל לענייני ערבים.

הגעתי לנוסחה האומרת שגם אם אני מודה שהסדר החברתי שהיה קיים בכל תקופה בחיי מצרים היה אחראי למסמוס [אפראז] הערכים והמידות הקיימים; עליי גם להודות שאופי המצרים ותכונותיהם הצליח לעבור בתורשה המחשבתית וההתנהגותית, אפילו אם פחתה מידת בולטותה בקרב האנשים בשל עול המערכות החברתיות העריצות שהלאימו את העושר הלאומי לטובת מיעוט בעל הון ושלטון, ולא חשוב מה היו כינויי השלטון – פרעוני, מלוכני, סולטאני או רפובליקאי וכיוצא באלה.

היות שהבעיה לוותה במידה רבה של בלבול, הצגתי לפני הקוראים ביום 14.8.2007 את מה שאמר אל-מקריזי, מלומד מצרי בן המאה החמש-עשרה, בתקופה הממלופית, בספרו "הלקחים והמוסר בנוגע לאזכור הרבעים והעתיקות", והתכוונתי שנתפח דיון כולל ופורח בנושא. אל-מקריזי אמר על האישיות המצרית "אשר למידותיהם של המצרים, הרי הן דומות זו לזו, משום שכוחות הנפש תלויים במבנה הגוף, וגופם לקוי והפכפך, חסרי סבלנות וקצרי רוח, וכך גם מידותיהם נשלטות על ידי חנופה, מעבר מעניין לעניין, אפתיה, פחדנות, ייאוש, קמצנות, חוסר סבלנות ורצון ליידיע, פחדנות, קנאה, ניבול פה, אמירת כזב, שאיפה לשלטון והשפלת אנשים. הרעות החולות הללו אינן נחלת הכלל, ויש שזכו מאת אללה לחסד ולמידות טובות, והם חפים מרעה".

אני הגבתי על השקפתו של אל-מקריזי בדברים האלה: "אנו מבחינים שאל-מקריזי מתאר את תכונות המצרים במאה החמש-עשרה, כלומר בתקופה הממלופית, שבה שלטו בעושר החברתי ובמונופול על המשאבים הלאומיים המיעוט השולט, בעלי ההון והחמושים מכף רגל ועד ראש בכלי נשק". זו תופעה חוזרת ונשנית ברציפות בהיסטוריה המצרית, ומכאן נובעות התכונות הרווחות שאל-מקריזי אומר עליהן שהן אמצעי בידי האנשים לעמוד נגד עוולות השליטים ובעלי הזרוע ולהשתכר כדי פת לחם וקיום. ועם זאת, אל-מקריזי ראוי להערכה כמשקיף משום שהבחין כי יש כמה מצרים שאללה חנן אותם בחסד ובמידות טובות, וחסך מהם את הרעה".

עמדתי על הנקודה הזו בשל חשיבותה, ואמרתי כי אותו המיעוט המסוגל לדבוק במעלות המוסריות קיים בינינו לאורך כל הדורות, ודבקותו יונקת מן הגנים התורשתיים החזקים, הדוחפים אותו לדחות את הדפוסים המתועבים יהיו ההפסדים שייגרמו לו בגלל הדחייה הזו אשר יהיו.

המיעוט הזה הוא המגדלור המאיר תמיד את חיינו, וממנו נובעים הלוחמים העומדים בראש המחנה הלאומי בתביעה לסלק את העושר הפנימי ולהתנגד לתוקפנות מבחוץ.

המיעוט, המייצג את המגדלור, הוא שהנהיג אותנו ב-25 בינואר. אני סבור שמה שהתרחש לנגד עינינו מאז יום 25 בינואר הוא מאבק של צעירים שופעי חיוניות, בריאות ויפי-תואר, הניחנים בידע, בסבלנות, באומץ לב ובכוח סבל, החלטיים, נחושים ובעלי יכולת עמידה נוכח הדיכוי הברברי, בעלי יכולת להתלכד וחדורי אמונה מהפכנית לשכנע את המוני העם בצדקת ענינם, ושומרים על התנהגות תרבותית ובדרכי שלום. כל אלה הם דברים המוכיחים כי אין כל השוואה בין המציאות המצרית של תחילת המאה העשרים ואחת לבין המצב שעליו כתב אל-מקריזי.

אומץ הלב, שפרץ בקרב מיליוני המצרים מכל המעמדות החברתיים, בני כל הגילאים, מכל רמות ההשכלה, גברים, נשים, צעירים וצעירות – הוא-הוא המאפיין הבולט של האישיות המצרית כיום.

היה מדהים שכל אימת שאלומות השלטון גברה ושכל פעם שההתעללות וירי האש החיה על חזותיהם של המפגינים והמפגינות ועל ראשיהם התחזקו, גירה הדבר יותר ויותר מצרים לרדת

לרחובות ולהתעמת עם מכונת הדיכוי הברברית, אשר לא הסתפקה בעופרת ובחרבות, אלא השתמשה במשורייני המשטרה כדי לדרוס את המפגינים ולמחוץ את גופם.

דבריו של אל-מקריזי, כמו גם של חוקרים אחרים של האישיות המצרית, על אודות האפתייה, הפחד וחוסר התוחלת, כלומר הייאוש, חוסר הסבלנות והנטייה לפחד במהירות, נדמים כדבר שאין ולא כלום בינו לבין כוח עמידתם והתנגדותם של עשרות המיליונים במצרים של היום למנגנוני הדיכוי, התלכדותם סביב הצעירים חלוצי המהפכה ונחישותם להגן על אותם צעירים ולתמוך במהפכה שלהם.

אם מהפכת טובי המצרים, המיוצגת על ידי האומץ, הנכונות, כוח העמידה וההתגברות על הכאב והאלימות והדבקות במטרה, אכן מנפצת את השקפתו של אל-מקריזי על האישיות המצרית, ומחלישה את השקפותיהם של גמאל חמדאן ודומיו, שזקפו את הפסיביות ואת הכניעות של המצרים לאופי כלכלת הנהר וליכולתו של השלטון המרכזי לשלוט באמצעי המחיה באמצעות השליטה במים, הרי שהניפוץ הזה מעורר עוד שאלה: רוב הצעירים אשר הנהיגו את המהפכה באו מן הערים והאזורים המפותחים ולא מאזורי הפריפריה החקלאית [ה"ריף"]. ברור שמי שתכננו את המהפכה הם בעלי השכלה מודרנית ומתקדמת, ורובם עובד במקצועות מודרניים שאין להם דבר עם כלכלת הנהר.

כמו כן, רמת המחיה שלהם גבוהה, ולהיחלצותם למהפכה לא היה שום קשר למחסור כלכלי הפוקד אותם. עניינם של מנהיגי המהפכה בשאלות הדמוקרטיה, זכויות האדם והמלחמה בשחיתות החמורה ובעריצות עורר את שאיפות התחייה והקדמה בקרב המעמד הבינוני על כל מגזריו, והוא יצא במיליונים לתמוך בצעירים, ואחריו באו בעלי הדרישות הכלכליות ובעלי הקובלנות החברתיות והסקטוריאליזם.

אין ספק אפוא שאנו ניצבים לפני מציאות חדשה, בעלת מאפיינים כלכליים, חברתיים ואידיאולוגיים, שאפשרה למכלול מעלותיהם הטובות של המצרים לפרוץ ולנפץ את מחסומי הפחד הקדום, שעליו דיברו אל-מקריזי ואחרים. ברכות למצרים על שהוכיחו את מכלול מעלותיהם הטובות.

סאטירה

אסף דוד*

אחמד אבו ח'ליל: רשמים מההפיכה במדינות ערב

האם העם התוניסאי מכבד את בחירותיה של ממשלת ירדן? (17 בינואר 2011)

ממשלות מדינות ערב, בהן ירדן, נחפזו להכריז כי הן מכבדות את רצונו של העם התוניסאי. יוצאים מכלל זה ממשלתה של תוניסיה ונשיאה, אשר הודיעו עד הרגע האחרון כי אינם מכבדים את רצונו של העם התוניסאי.

הדברים היו הפוכים לו הייתה האינתיפאדה התוניסאית מתרחשת במדינה אחרת. או אז היו ממשלות מדינות ערב, בהן תוניסיה, נחפזות להכריז כי הן מכבדות את רצונו של אותו עם. יוצאת מכלל זה הייתה רק ממשלתו של אותו עם פוטנציאלי שהתקומם, אף שאין ספק כי ממשלה זו נמנית עם הממשלות שהודיעו עתה כי הן מכבדות את רצונו של העם התוניסאי.

מכאן עולה, בקיצור נמרץ, כי כל ממשלה ערבית באשר מוכנה תדיר להכריז כי היא מכבדת את רצונם של כל העמים האחרים, מלבד את רצונו של עמה שלה.

עם זאת, אבקש להפנות את תשומת לבכם לכך שרצונותיהם של העמים אינם ראויים לתמיכת ממשלות ערב אלמלא ישלימו את משימתם במלואה. לראיה, במשך חודש שלם לא כיבדה שום ממשלה את רצונו של העם התוניסאי, והדבר השתנה רק לאחר שהתברר כי משימת העם התוניסאי הוכתרה בהצלחה.

בתוך כך ניכר כי אין מי ששואל את העם התוניסאי אם הוא מכבד את רצונו של ממשלה ערבית כלשהי. ובכן, יש להניח כי התוניסאים סבורים כי כל עוד ממשלות ערב אינן מוכנות לכבד את רצונם של עמיהן, מוטב שלכל הפחות תכבדנה את רצונם של התוניסאים.

נכונת פח הזבל החדש של ההיסטוריה (31 בינואר 2011)

נראה כי פח הזבל של ההיסטוריה יוצא עתה מהכוח אל הפועל. בכלליות, אנשים אינם מאיימים עוד לשלוח את מתנגדיהם ואויביהם אל פח הזבל של ההיסטוריה, אלא שולחים אותם לשם בפועל.

בעשורים האחרונים העמים הרבו לדבר על פחי הזבל של ההיסטוריה. לעתים הם סברו כי הצליחו לשלוח את מתנגדיהם ואויביהם לשם, ולעתים אחרות הסתפקו בטענה כי אויביהם הלכו לפח הזבל של ההיסטוריה. ואולם לא וידאו זאת ספציפית: או שלא צפו באויביהם כשהם בפח הזבל של ההיסטוריה, או שלא השלימו את משימת שליחתם לשם עד תומה.

גם במקרה של הנשיא אנור אל-סאדאת, שכולם אמרו בביטחון כי ילך לפח הזבל של ההיסטוריה, ולאחר מותו לא נותר בלבם כל ספק בכך – גם במקרה זה התברר בדיעבד כי הוא לא הלך לשם, שכן הוריש לאומה רבים שהמשיכו את דרכו.

יש להניח כי לפני נערכו פעולות מחזור נרחבות לפסולת שנשלחה לפח הזבל של ההיסטוריה. כמה מאלה שהלכו לשם הוחזרו לאחר שנוקו במידה מספקת לשימוש חוזר בהם.

* ד"ר אסף דוד (assafd@mscc.huji.ac.il) הוא חוקר בתר-דוקטורט במכון טרומן לקידום השלום ומורה מן החוץ במחלקה למדע המדינה באוניברסיטה העברית בירושלים.

זו הפעם אנשים עוקבים בדקדקנות אחר מבצע הטאטוא, שכן אינם משוכנעים מניסיונות הניקיון העצמי שמתנגדיהם נחפזים לערוך ברגע האחרון. יתרה מזו, דומה כי המטאטאים הנמצאים עתה בשימוש הם מהסוג הבלדי האיכותי.

הממשלות מזמרות לעם: בוא תתפנק על חשבוני (15 בפברואר 2011)

עם יקר, נעשה הכול כדי שלא תכעס. התרצו הורדת מחירים? נוריד יותר ממה שתבקשו. התרצו חופש ביטוי? דברו והתבטאו ואל תסתירו את אשר על לבכם. בראש שלכם להפגין? בואו ותצעדו על הגב של הממשלה. התרצו שינויים בחוקים ובחוקות? נמחק את כולן. לא מוצא חן בעיניכם ראש הממשלה? נביא לכם את מי שתרצו. לא מרוצים מתפקודו של שר כלשהו? הוא עף. העמים הערביים חווים כיום גל חסר תקדים של פינוק. ממשלת בחריין החליטה להעניק אלף דינאר לכל משפחה. בסוריה הקציבה הממשלה רבע מיליארד דולר להקמת קרן סיוע לעניים. ממשלת אלג'יר הורידה את המחירים ב-20 אחוז במכה אחת. אל-מאלכי הודיע שלא יתמודד בשנית לתפקיד ראש ממשלת עיראק, אף על פי שהוא כבר לא בתפקיד זה כשנה. ובתימן נשבע הנשיא שלא יוותר בתפקיד ולא יורישו לבנו, והוא מוכן לספוג את כעסו של הילד. גם בירדן החליפו לנו ממשלה טרייה, שהצביעו נציגי העם אמון בעבורה הצבעה חסרת תקדים. תתפנקו! תפגינו שביעות רצון או כעס כלפי הממשלה ככל שברצונכם. אם איגוד המורים לא עולה בקנה אחד עם החוקה, נגרום לחוקה לעלות בקנה אחד אתו. את חוק ההתאגדות נעביר מיד לתיקון בפרלמנט, ובעצם אתם יכולים להחשיבו מתוקן כבר מהיום. כנ"ל ביחס לחוק הבחירות. ירחם עליך האל, מחמד אל-בוועזי. בזכותך אנחנו רואים את הממשלות הערביות מתקתקות כמו שעון.

המהפכה בעולם הערבי בקריקטורות של עמאד חג'אג':

15 בינואר: העם הערבי

21 בינואר : ממשלות ערב מזריקות לרחוב הערבי סמי הרגעה ומשככים.

31 בינואר : מצרים היא אני.

3 בפברואר : מבארפ לא פורש.

12 בפברואר: מזל טוב ל-80 מיליון איש – מִבְּאֵרְךָ נִמְחָק מֵהַפֵּיִסְבוּק; אִמְרוּ מִבְּרֹכָה וְלֹא מִבְּאֵרְךָ.

15 בפברואר: חבר חדש בחופש-בוק – האומה הערבית; הססמה – שינוי; תאריך הלידה – 25 בינואר 2011; מקש הכניסה – "רשום, אני ערבי!" [שם שירו הידוע של מחמוד דרוויש]

18 בפברואר: הדומינו בפאניקה: מצרים אינה תוניסיה! תימן אינה מצרים! בחריין אינה תימן! לוב אינה בחריין! אלג'יר אינה ... ! סוריה ...

21 בפברואר: מי הבא בתור?

התפתחות הספרות הדיגיטלית בעולם הערבי

ד"ר אימאן יונס*

מהי ספרות דיגיטלית?

בעשורים האחרונים של המאה העשרים התחוללה מהפכה כבירה בתחום התקשורת וטכנולוגיית המידע – הופעתה של רשת האינטרנט. בשל התפתחותה של הרשת ושל השירותים שהיא מעניקה החלו אנשים רבים מכל שכבות החברה לעשות בה שימוש. מהלך זה לא פסח על תחום הספרות. סופרים ומבקרים הצטרפו למהפכת האינטרנט הצטרפות בלתי נמנעת מתוך רצון שלא להיות מחוץ למעגלי התרבות המתקדמת. כך נוצרו אתרי ספרות, שלהם יש סופרים, כותבים, מבקרים ומוציאים לאור משל עצמם. סופרים רבים החלו להפיץ את יצירותיהם באתרי הרשת ולנצל את יישומי המחשב לכתיבה ספרותית. הדבר הביא להופעת סוג חדש של ספרות, המשלבת בין התכונות הטכניות ובין התכונות הספרותיות.

כיום נוהגים להשתמש במונחים רבים לציון סוג זה של ספרות, כגון "ספרות דיגיטלית" (Digital Literature), "ספרות אלקטרונית" (Electronic Literature), "ספרות וירטואלית" (Virtual Literature) או "ספרות קיברנטית" (Cyber Literature). כל מונח מדגיש פן אחר או אפיון מסוים: המונח "ספרות דיגיטלית" נקשר לתהליך הקידוד של הנתונים הספרותיים לנתונים ספרתיים (דיגיטליים); המונח "ספרות אלקטרונית" מדגיש את העובדה שהטקסט נוצר באמצעים אלקטרוניים, הקשורים לטכנולוגיית המידע; המונח "ספרות וירטואלית" מדגיש את אופייה הווירטואלי, הנקשר למחשב ולעולם הרשת; לבסוף, המונח "ספרות קיברנטית" מגדיר זיקתה לקיברנטיקה העומדת מאחורי ההישגים האינפורמטיביים העכשוויים. המונח "ספרות דיגיטלית" הוא הנפוץ ביותר בשפת היומיום ובמחקר.¹

המבקר האמריקני ריאן קוסקימא, אחד החוקרים הראשונים בעולם שכתבו על הספרות הדיגיטלית, מבחין בספרו האלקטרוני² בין שני סוגים עיקריים של "ספרות דיגיטלית":

א. **ספרות דיגיטלית שאין בה שימוש ביישומי מחשב ובטכניקות טכנולוגיות**, כלומר ספרות הדומה מכל הבחינות לספרות מודפסת על נייר (שפה, מבנה וסגנון); ואולם, נוהגים לקרוא לספרות זו "דיגיטלית" מכיוון שהיא מופיעה באמצעים דיגיטליים שונים, כגון מחשב או ספר אלקטרוני.

ב. **ספרות דיגיטלית המושתתת על יישומי מחשב וטכניקות טכנולוגיות**, כגון השימוש בטכניקת המולטימדיה (Multimedia)³ וטכניקת ההיפרטקסט (Hypertext)⁴

* אימאן יונס היא דוקטור לשפה וספרות ערבית מודרנית, המתמחה בספרות הדיגיטלית. עבודת הדוקטורט שלה עוסקת בהשפעת האינטרנט על דפוסי היצירה הספרותית ועל אופן התקבלותה בספרות הערבית המודרנית.

¹ סעיד יקטין, אל-נץ אל-מתראבט ומסתקבל אל-ת'קאפה אל-ערביה (אל-דאר אל-ביצ'א: אל-מרכז אל-ת'קאפי אל-ערבי, 2008), עמ' 184-185.

² Raine Koskimaa, *From Text to Hypertext and Beyond* (2000), in

<http://users.jyu.fi/~koskimaa/thesis/thesis.shtml>.

³ המושג "מולטימדיה", פירושו היכולת להפעיל כמה סוגים של מדיה בסביבה תפעולית ממוחשבת אחת. לפניו היה אמצעי האחסנה העיקרי של מידע טקסטואלי; לעומת זאת, כיום אפשר לשלב מגוון רחב של יכולות גרפיות, ויזואליות, קוליות ואחרות. יישום מולטימדיה יכול על פי רוב שילוב של קול (צליל) ומידע חזותי (תמונה).

השימוש בשתי הטכניקות הללו פתח חלון הזדמנויות ליצירה באמצעים חדשים: הכתיבה החלה להתבצע באמצעות שימוש במקלדת ובעכבר, והמסך המואר נהפך למשטח הכתיבה במקום דף הנייר. לצד המילה נעשה שימוש באמצעי הבעה רבים, כגון קול, מוזיקה, תמונות, ציורים ואנימציה. משלב זה היה אפשר להניע את מילות הטקסט בחלל המסך, וכן לקשר בין הטקסט לבין טקסטים אחרים באמצעות סימנים לשוניים ובלתי לשוניים רבים. הסופרים במערב החלו לנצל אמצעים אלו בכתיבתם הספרותית. כך נוצרו סוגות ספרותיות חדשות, ובהן הרומן האינטראקטיבי (Interactive Novel), השירה האינטראקטיבית (Interactive Poetry), השירה האלקטרונית הוויזואלית (Visual E-Poetry) ורומן המציאות המדומה (Virtual Reality Novel).

הספרות הדיגיטלית מיועדת לצפייה ולהאזנה ולא רק לקריאה, כדברי החוקר והמבקר, גלאז'יר.⁵ ספרות זו משלבת בין תחומי אמנות שונים, כגון ציור, פיסול, מוזיקה. שלא כיצירה הספרותית הסטטית הנכתבת על נייר, הספרות הדיגיטלית, הדינמית באופייה, הופכת את המילים לאנרגיה. זוהי ספרות אינטראקטיבית היוצרת יחסי גומלין עם הקורא וגורמת לו להתערב בה ולכוונה; באופן זה הוא מחליף את תפקידו והופך מקורא לכותב וליוצר.⁶

חזירתה של הספרות הדיגיטלית לעולם הערבי

ניצני הספרות הדיגיטלית והתאוריות שנלוו לה הופיעו לראשונה במערב. רשת האינטרנט נכנסה לעולם הערבי רק בשלב מאוחר, אחרי שכבר עברה כברת דרך בארצות הברית ובמדינות אירופה. למרות זאת, עד מהרה חברו האינטלקטואלים הערבים להתפתחויות הללו והחלו לעשות שימוש בטכנולוגיות החדשות. הסופרים והמבקרים הערבים הצטרפו למהפכה זו, וכך הופיעו ניצנים של אקלים ספרותי חדש, שבישר על השתלבות בעולם היצירה הטכנולוגית ובחיים הדיגיטליים המודרניים.

היוצר הערבי הראשון שנשא את דגל הכתיבה הדיגיטלית היה הסופר הירדני מוחמד סנאג'לה. הוא חיבר שני רומנים אינטראקטיביים ועשה בהם שימוש בהיפרטקסט ובאמצעי מולטימדיה שונים. הרומן הראשון, שראה אור בשנת 2001, הוא **הצללים של האחד** (ט'ילאל אל-ואחד) – רומן פילוסופי המתאר את השקפת העולם של הסופרים. ברומן השני, **צ'אט**, שהתפרסם ב-2007, משווה סנאג'לה בין חיי הגיבור במציאות הממשית לבין חייו במציאות הווירטואלית בשעה שהוא מבלה זמן רב בצ'אט. לבסוף מחליט הגיבור לוותר על חייו במציאות למען החיים הווירטואליים, האמתיים יותר בעיניו. לאחר מכן כתב סנאג'לה סיפור אינטראקטיבי קצר ששמו **כְּפּוּר** (צקיע) – והוא למעשה יצירה משותפת של אנשים מתחומים שונים, כמו שיתוף הפעולה בין במאי ובין מפיק. הדבר מעיד שכתבת ספרות דיגיטלית מצריכה לצד הכישרון הספרותי כישורים אחרים. ספרות זו מחייבת השכלה דיגיטלית מיוחדת של הכותבים וקהל הקוראים כדי ליצור אותה,

⁴ "היפרטקסט" הוא תבנית ממשק משתמש להצגת מסמכים, אשר "מסתעף או מוצג על פי דרישה", על פי הגדרתו של טד נלסון (1970). היישום המרכזי של מסמך היפרטקסט הוא הפניה למסמך אחר המכונה "היפר קישור". בלחיצה על היפר קישור מגיעים למסמך המקושר.

⁵ Loss Glazier, *Digital Poetics* (Alabama: The University of Alabama Press, 2002), p. 34.

⁶ Marie-Laure Ryan, *Narrative as Virtual Reality, Immersion and Interactivity* (London: Johns Hopkins University Press, 2001), pp.40-44.

לקרוא בה וליהנות ממנה.⁷ ראוי לציין כי יצירותיו של סנאג'לה נמצאות באתר "התאחדות כותבי האינטרנט הערביים" (אתחאד פתאב אל-אנתרנט אל-ערב).⁸

הספרות הערבית הדיגיטלית ערכה ניסיונות רבים יותר בתחום השירה משערכה בתחום הפרוזה. משוררים רבים ברחבי העולם הערבי כתבו שירה אלקטרונית ויזואלית, ובה הם שילבו בין המילה לבין צלילים, תנועה, צבעים ועוד. מן המשוררים הראשונים שפרצו דרך בסוג כתיבה זה אפשר לציין את המשורר המרוקני, מנעם אל-אזרק, אשר פרסם את רוב שיריו באתר "אל-מרסא" (אל-מרסא'יה).⁹ המשורר הראשון שעשה שימוש בטכניקה של ההיפרטקסט, נוסף על אמצעי המולטימדיה, הוא המשורר העיראקי משתאק עבאס מען. "ייסורים דיגיטליים לחיים מקצתם בכחול" (תבאריח רקמיה לסירה בעצה'הא אזרק) משך את תשומת לבם של מבקרים רבים בעולם הערבי בשל היותו השיר האינטראקטיבי הראשון ובשל מורכבות מבנהו. המשורר השתמש בקטעי מוזיקה ממקומות שונים ובציורים של גדולי האמנים בעולם, דוגמת סלודור דאלי, וכן שילב בין סגנונות כתיבה שונים: קלאסיים ומודרניים, פרוזה ושירה. באופן זה יצר יצירה ספרותית מיוחדת במינה, הראויה לדעת המבקר העיראקי, נאזם אל-סעוד, לכל שבח והלל. אל-סעוד אף הקדיש ליצירה ספר שלם, ובו אסף את רוב המאמרים הביקורתיים שנכתבו על אודותיה.¹⁰

מבין המבקרים הראשונים בעולם הערבי אשר חקרו את הספרות הדיגיטלית, התעניינו בה ואף ניסו לכתוב עליה תאוריות יסוד, אפשר לציין את סעיד יקטין ממרוקו. יקטין כתב שני ספרים עיוניים על הספרות הדיגיטלית ומאפייניה: **מהטקסט אל ההיפרטקסט** (מן אל-נץ אלא אל-נץ אל-מתראבט), שראה אור ב-2005, וכן **ההיפרטקסט, ועתידה של התרבות הערבית** (אל-נץ אל-מתראבט ומסתקבל אל-ת'קאפה אל-ערביה), שפורסם ב-2008; בחיבור זה מרחיב יקטין את דיבורו על אופיו של ההיפרטקסט, בהיותו הטקסט המתאים יותר לעידן הדיגיטלי, ומנסה לשרטט את קווי היסוד של הכתיבה הדיגיטלית; הוא גם מעלה את חשיבות חידושן של התאוריות הספרותיות והתאמתן לרוח הטקסט הדיגיטלי. מבקרת אחרת ממרוקו, זהור כראם, פרסמה את ספרה הראשון, **הספרות הדיגיטלית: שאלות של תרבות וקונספט** (אל-אדב אל-רקמי: אסא'לה ת'קאפיה ותאמלאת מפאהימיה) בשנת 2009, ובו היא מנסה להדגיש את מאפייניה הייחודיים של הספרות הדיגיטלית לעומת הספרות המסורתית הנכתבת על נייר. באיחוד האמירויות בולט מקומה של המבקרת הצעירה, פאטמה אל-בריכי, אשר כתבה מאמרים רבים על הנושא; כמו כן פרסמה בשנת 2006 את הספר **מבוא לספרות אינטראקטיבית** (מדח'ל אלא אל-אדב אל-תפאע'לי), ובו מופיע ניסיון להגדיר בבירור את הסוגות הספרותיות הדיגיטליות החדשות.

הסקירה הקצרה שהוצגה לעיל מעידה שהמודעות לספרות הדיגיטלית התפתחה במהירות יחסית במדינות ערב. בארצות אלו נעשו ניסיונות מגוונים ליצור ספרות זו, וכן היא זכתה לחשיפה רבה יחסית לעומת מדינות רבות בעולם. כך, למשל, הספרות העברית בישראל טרם הרימה את הכפפה, ועדיין לא נכתבה במסגרתה ספרות דיגיטלית ראויה לציין – אף כי בישראל הופץ הספר האלקטרוני הפצה טובה למדי, והטקסטים הספרותיים שעברו דיגיטליזציה הם רבים יחסית.

⁷ נ'ס אל-סיד, אל-ת'קאפה ואל-אבדאע אל-רקמי, קצ'איא ומפאהים (עמאן: עמאן אל-כברא, 2008), עמ' 59.
⁸ <http://www.arab-ewriters.com>
⁹ <http://www.imezran.org/mountada>
¹⁰ נאט'ם אל-סעוד, אל-ריאדה אל-זרקא, פי אל-שער אל-תפאע'לי אל-רקמי (בגדאד: מטבעת אל-זורא'י, 2008).

מכל מקום, אפשר לומר לסיכום כי הספרות הדיגיטלית מעידה שאנו עומדים לפני פרק חדש ברצף ההתפתחות הספרותית, אשר עברה משלב הספרות שבעל פה, דרך שלב הכתיבה והדפוס, ועד לשלב הדיגיטלי. מהלך זה, שהוא בגדר נקודת מפנה בתולדות הספרות, פותח דלתות רבות לפני החוקרים, המבקרים והסופרים מכל רחבי העולם.

הדור הצעיר והמבולבל של מהגרים מוסלמים בצרפת ובגרמניה – מ"סטראוטיפ" ל"אנטי-סטראוטיפ"

שריאל בירנבוים*

ממצאים ראשוניים מראים כי בייצוגים הקולנועיים של הצעירים המוסלמים באירופה בולט במיוחד האיפיון שלהם כצעירים מבולבלים, העוברים משבר זהות. כמו כן נמצא ניסיון לקרוא תגר על הסטראוטיפים המיוחסים למוסלמים.

צרפת וגרמניה קלטו מיליוני מהגרים מוסלמים מארצות המזרח-התיכון. אל צרפת הגיעו המוסלמים בעיקר מצפון-אפריקה, ואילו גרמניה קלטה בעיקר תורכים. בשני המקרים הקליטה לא הייתה קלה ומלווה הערכות מוטעות של חברות הרוב בארצות הקולטות. בצרפת העריכו רבים כי המהגרים המוסלמים ייטמעו בלא היכר בחברה הצרפתית (כמו שנקלטו לפנים מהגרים יהודים או מזרח-אירופאים). בגרמניה ההערכה הרווחת הייתה כי המהגרים הם בבחינת Gastarbeiter ("עובדים-אורחים") ועתידים לחזור לארצם. ברבות הזמן התברר ששתי ההנחות היו שגויות, וברחובות ערי אירופה נמצאים כיום מיליוני מוסלמים, בעלי זהות מובחנת מזו של האוכלוסייה המקורית.

דרך עיקרית של קהילת המהגרים לבטא את עצמה היא דרך האמצעים האודיו-ויזואליים, ובייחוד הקולנוע. השפה הקולנועית מאפשרת לבמאים מקהילות מיעוטים או למהגרים להשמיע את קולם לנוכח קהילת הרוב, גם כאשר שליטתם בשפת המדינה רחוקה מלהיות מושלמת.¹ בהערה צדדית אציין כי המהגרים המוסלמים באירופה זוכים להכרה של קהילת הרוב בעיקר בעיקר דרך "מקצועות סינדרלה" שאינם דורשים הכנה מחייבת של שנות לימודים רבות, ומאפשרים פריצה בן-לילה לתודעת הציבור הרחב. בין מקצועות אלו אפשר למצוא את כדורגלנים (כגון זינאדין זידאן) ומוזיקאי ראפ והיפ-הופ. בהיבטים רבים גם מקצועות הקולנוע הם "מקצועות סינדרלה" בדרכם.

סטראוטיפ מוגדר בתור אמונה באשר לתכונות ולהתנהגות הנחשבים מאפיינים חברים בקבוצה מסוימת.² בין הסטראוטיפים שאירופאים מייחסים לשכניהם המהגרים המוסלמים אפשר למנות את היותם אלימים ולעתים טרוריסטים, מדכאי נשים, נוטים לרצוח על רקע "כבוד המשפחה", מנסים לעבוד ב"מקצועות סינדרלה" (ולרוב נכשלים ועובדים בעבודות מזדמנות או נותרים מובטלים) ואינם שולטים היטב בשפה המקומית.

סרטים מוקדמים שעסקו במוסלמים באירופה היו מבחינות רבות "חגיגה של סטראוטיפים", והסטראוטיפים היו הציר המרכזי שסביבו חגה העלילה. הסרט "כל החיים לפנינו" (*La Vie devant soi*, במאי: משה מזרחי) על פי ספרו של אמיל אז'אר (שם עט של רומאן

* ד"ר שריאל בירנבוים (sarielb@gmail.com), עורך מדור הקולנוע של "רוח מזרחית", השלים בשנה שעברה את עבודת הדוקטורט שלו "הסרט ההיסטורי המצרי". עבודה זו סקרה את הסוגה (ז'אנר) ההיסטורית בקולנוע, כלומר כיצד מיוצגות התקופות ההיסטוריות השונות בקולנוע המצרי.

¹ לאמתו של דבר, הקולנוע אינו "שפה". בשפות המדוברות יש "מסמך", שהוא מילה, ו"מסומן", שהוא הוראתה – כמו המילה "חתולה" המסמנת את החיה הקיימת במציאות. בקולנוע ה"מסמך" וה"מסומן" זהים.

² Neil Macrae, Charles Stangor, Miles Hewstone (eds.), *Stereotypes and stereotyping* (New York: Guilford Press, 1996), pp. 3-9.

גארי) זה מכבר היה לקלאסיקה, ואגב, זהו הסרט היחיד של במאי ישראלי שזכה באוסקר לסרט הזר הטוב ביותר.

כבר בשעת חיבור הספר השתעשע רומאן גארי בסטראוטיפים על יהודים ומוסלמים. הגיבורה היא מדאם רוזה, יהודיה זקנה ניצולת אושוויץ, זונה בעברה, המגדלת את ילדיהן של זונות ערביות ואפריקאיות, ובמיוחד היא נקשרת אל מומו, נער ממוצא צפון-אפריקאי. רומאן גארי בחר לעצמו את שם העט הבדיוני אמיל אז'אר, כביכול סופר ממוצא צפון-אפריקאי, כדי שיוכל להשתעשע בדמויותיו (ובסטראוטיפים) כראות עיניו, והוא אכן עושה זאת במלוא המרץ.³ מדאם רוזה אומרת על הערבים שהם חולי עגבת. נותנים להם אצבע והם רוצים את כל היד. גם סטראוטיפים על יהודים נמצאים ביצירה לרוב, ומתבטאים בדמותה הפיקרסקית של מדאם רוזה.

הסרט "40 מטר-רבוע של גרמניה" (Tevfik Başer, 40 *Quadratmeter Deutschland*,) (1986) היה סרטו הראשון ועטור הפרסים של הבמאי התורכי-גרמני תופיק באשר. הסרט נסוב על מהגר תורכי המביא לעצמו כלה צעירה מתורכיה לגרמניה, ומותיר אותה נעולה בתור דירתם הקטנה. הלוקיישן של הסרט הוא אך ורק בתוך אותה דירה שבפרברי המבורג, והדבר מוסיף לתחושת הזרות והקלסטרופוביה שיוצר הסרט. האישה הצעירה אינה דוברת גרמנית או אנגלית, ואין לה כל דרך לתקשר עם סביבתה. בקצרה, לסרט זה הכניס הבמאי, שהוא עצמו תורכי, את הסטראוטיפים האופייניים על התורכים בגרמניה כדי להעלות לדיון את הבדלי התרבות היוצרים בעיות מעין אלו שעלו בסרט, ואכן טרדו את מנוחתם של גרמנים רבים. לנושא זה אפשר להוסיף את הייצוגים הנפוצים של המוסלמי כטרוריסט במגוון סרטים מהקולנוע האמריקני והאירופאי.⁴

אחד הסרטים הבולטים הוא סרטו של מיכאל הנקה "מחבואים" (Michael Haneke, 2006, *Caché*) ; באנגלית יצא הסרט לאקרנים בשם המדויק Hidden). בסרט זה זוג צרפתי, בורגני ותרבותי, מקבל איומים חוזרים ונשנים, שלאט-לאט מתקשרים לפרשה הקשורה לעברו של הבעל. מתברר כי בילדותו של הלה (מגלם דניאל אוטיי) אימצו הוריו לביתם נער מוסלמי יתום, שהוריו נרצחו בטבח שערכה משטרת פאריס במפגינים ב-17 באוקטובר 1961.⁵ לאחר מכן התברר ממהלך הסרט שהאיומים הם מבנו של אותו מוסלמי, הגר עם אביו בדירה עלובה בפרברי העיר.

הסרט "נביא" (Jacques Audiard, *Un prophète*, 2010) של ז'אק אודיאר מתחולל בבית כלא, וגיבורו הראשי הוא מליק, צעיר ממוצא מוסלמי. מליק גדל במוסדות ואינו יודע דבר על המסורת המוסלמית או על עברו שלו. הוא מתחיל לחזות חזיונות מיסטיים, אך מיסטיקה זו אינה מוסלמית. כמו רבים מבני הדור הצעיר של המוסלמים באירופה מליק גדל בלא חינוך אסלאמי כלשהו, ואת ההיכרות שלו עם האסלאם הוא עורך בכלא. בכלא שולטת ללא עוררין חבורה של אסירים קורסיקאים אלימים. עם התקדמות העלילה מספר המוסלמים הולך ועולה, ואילו מספר

³ אלמנט השעשוע של היוצר בדמויות ובסטראוטיפים שהן מבטאות מרכזי בספר ובסרט. גארי מסיים את הספר שחיבר על הפרשה "חייו ומותו של אמיל אז'אר" במילים המפורסמות: Je me suis bien amusé. Au revoir et merci. – "אני השתעשעתי כהוגן. להתראות ותודה". ראו: Romain Gary, *Vie et Mort d'Émile Ajar*, (Gallimard, 1981), p. 43.

⁴ Jack G. Shaheen, *Reel Bad Arabs: How Hollywood Vilifies a People* (New York: Olive Branch Press, 2001), pp. 1-37.

⁵ Patrice J. Proulx, *Immigrant Narratives in Contemporary France* (Westpoint, CT: Susan Ireland and Greenwood Press Group, 2001), p. 47.

הקורסיקאים מידלדל. בסיום הסרט בבית הכלא, שהוא מעין מיקרוקוסמוס של החברה הצרפתית או האירופאית, שולטים המוסלמים.

הסרט "בקצה גן-העדן" (2007, *Auf der anderen Seite* מילולית: "מהצד האחר") הוא ההתמודדות העמוקה ביותר של הבמאי פֶאֶטִי אֶקִין, יליד המבורג ממוצא תורכי, עד כה בסוגיית יחסי תורכים-גרמנים. בסרט מככבים שני זוגות של אימהות ובנות וכן אב ובן ממוצא תורכי החיים בגרמניה. נג'את, הבן התורכי, הוא פרופסור לספרות גרמנית באוניברסיטה גרמנית; דהיינו היפוך הסטראוטיפ הקשור לדמותו של המהגר המוסלמי. האב התורכי מכה למוות בהתקף של זעם את זוגתו [סטראוטיפ], ובנו מנתק עמו את הקשר ונוסע לתורכיה כדי לחפש את זהותו ואת בתה של הנרצחת. סטראוטיפים ו"אנטי-סטראוטיפים" דומים, על הדור הראשון והשני של המהגרים, בהתאמה, מופיעים גם בסרט שביים קודם לכן אֶקִין על המיעוט התורכי בגרמניה "עם הראש בקיר" (2004, *Gegen die Wand*).

הסרט "אמונה רעה" (2006, *Mauvaise Foi*, Roschdy Zem) מגולל את סיפורם של זוג – גבר מוסלמי וצעירה יהודייה. המוסלמי (המגולם בידי הבמאי רשדי זם) עוסק לפרנסתו בהוראת פסנתר לילדים בקונסרבטוריון מקומי. הקשר שלו למוזיקה קלסית הוא היפוך הסטראוטיפ הקשור למוסלמים ולסוגי המוזיקה החביבים עליהם.

עוד מאפיין הייחודי לסרטים לסרטים על הדור הצעיר של המוסלמים בצרפת הוא השארת הסרט עם סוף "לא סגור" באורח בולט. בסרט "בקצה גן-העדן" נג'את מסיים את מסעו ליד הים – הים הוא סמל קולנועי של התחדשות ולידה מחדש.⁶ ואולם, לא ברור מה יעלה בגורלו בהמשך, אחרי שהתחקה אחרי זהותו התורכית, וכמו כן מה יעלה בגורל שאר גיבורי הסרט, שנותרו מיותמים ומנותקים אלו מאלו.

סצנת הסיום של "מחבואים" מתחבאת אף היא בין כותרות הסיום, ודרושה עין חדה במיוחד כדי לעמוד על פרטיה. ממרחק רב נראה הבן של המוסלמי ניגש אל הבן של הזוג המאויים, ופותח איתו בשיחה ביציאה מבית ספרו. שיחה זו אינה נשמעת, והיא פתיחה להתמודדות עתידית, הנותרת פתוחה, של הדורות הצעירים בצרפת עם עברם המעיק.

יחסי הדורות המורכבים בקרב המהגרים המוסלמים באים לידי ביטוי בסרט "המסע הגדול" (2004, *Le Grand Voyage*, Ismaël Ferroukhi). בסרט זה אב ובנו עולים לרגל דרך היבשה ממקום מגוריהם בצרפת ועד לעיר מכה. בתחילת הסרט בולטת בורותו המוחלטת של הבן באשר לאסלאם והשפה הערבית, והידע שלו בעניין הולך ונרכש רק בעקבות יציאתו מגבולות צרפת. לסיכום, ייצוג הדור הצעיר של מוסלמי אירופה נע בין "אנטי-סטראוטיפ" לבין דגם "הצעיר המבולבל". אלו ממצאים חלקיים, שכן יהיה צורך להשוות ייצוגים אלו לעוד סרטים ולעוד תעשיות קולנוע (בבריטניה, במדינות סקנדינביה) במסגרת החורגת מתחום מאמר זה.

ערכתי את מדור הקולנוע ב"רוח מזרחית" מגיליון מספר 4 קיץ 2006, וזהו הגיליון האחרון שבו אני עורך את המדור עקב יציאתי הקרובה למשרת בתר-דוקטורט באוניברסיטת בינגהאמטון

⁶ די להיזכר בסיום סרטו הידוע של פרנסואה טריפו "400 המלקות", שנסמך על הדמיון הלשוני בצרפתית בין mer (ים) לבין mère (אם). ראו בהקשר זה את מאמרה של אורלי ר' רחמימאן, "דימוי היהודי והציוני בסרט האיראני סֶבֶב", רוח מזרחית, 6 (אביב 2008), עמ' 20-24.

במדינת ניו-יורק. מאמר זה הוא הראשון שאני מפרסם בתחום המחקר שאעסוק בו בבתר-דוקטורט, המוסלמים באירופה בראי הקולנוע, ומכיל מסקנות ראשוניות שלי בסוגיה. לימודי המדיה האודיו-ויזואלית הגיעו באיחור ניכר לתחום המחקר המזרח-תיכוני, ועד היום נותרו במידה מסוימת בגדר "נטע-זר", שחוקרים אותו בעיקר חוקרים צעירים. אני מקווה כי המחקר הישראלי בתחומים האודיו-ויזואליים בהקשר המזרח-התיכון ימשיך בהתפתחותו, גם לתחומים חדשים שכמעט ולא נחקרו עד היום: סדרות טלוויזיה, קולנוע תורכי ועוד. חובה נעימה היא להודות לכל צוות כתב העת על שנים של עבודה פורייה יחדיו: ד"ר אסף דוד, שהכניס אותי לתפקיד, פרופ' עמנואל סיון, שהנחה אותי במחקר הדוקטורט, עידן בריר ושי זהר העורכים, שאינם חוסכים במאמץ להוצאת כתב העת בצורתו הנאה והמתקנת, ד"ר הדר פרי, העורכת הלשונית, ושאר העושים במלאכה.

שירה מן המזרח התיכון

סרגון בולוס

אהוד הורביץ*

המשורר האשורי סרגון בולוס, נולד בשנת 1944 בעיר העיראקית חבאניה, שבנו שלטונות המנדט הבריטי במיוחד לבני המיעוט האשורי, כ-100 ק"מ ממערב לבגדאד. כשהיה בולוס בן 13, עברו הוריו לעיר כרפופ, ושם הוא הרחיב את שליטתו בערבית וכתב את שיריו הראשונים. כשהיה בן 17, פורסמו שיריו הראשונים בכתב העת "שֶׁעֶר" [שירה] של המו"ל יוסף אל-ח'אל ששמר עם בולוס על קשר בהמשך חייו והמשיך לפרסם מיצירותיו שנים ארוכות. בשנת 1964 היה בולוס שותף בייסודה של קבוצת סופרים ומשוררים בני העיר, שכינו עצמם "קבוצת כרפופ" [גימאעת כרפופ], וקבוצה זו נחשבת עד היום לאחת הקבוצות המשפיעות והחשובות ביותר בזירת התרבות בעיראק המודרנית. בעקבות הצלחת שיריו בבירות גמר בולוס אומר להגיע לעיר וליצור בה, חצה את המדבר בהליכה עד שהגיע אליה והחל לעבוד בה כמתרגם. בשנת 1969 תפסו אותו הרשויות הלבנוניות והכניסוהו לכלא באשמת שהייה במדינה שלא כחוק ובלא אישורים. לאחר התערבות של חבריו מעולם הספרות אצל נשיא לבנון ואצל שגריר ארצות הברית במדינה שוחרר בולוס ועבר להתגורר בסן פרנסיסקו, ובה חי בארבע העשורים הבאים. את שנות חייו האחרונות העביר בולוס לסירוגין בין ארצות הברית לאירופה, ובה שהה אצל כמה מידידיו הוותיקים מ"קבוצת כרפופ". בערוב ימיו התגלה בגופו סרטן, והוא שהה בברלין עד מותו באוקטובר 2007. כל חייו הבוגרים כתב בולוס שירה בערבית, אך עסק גם בכתיבה עיתונאית ובתרגום שירה וספרות אנגלית לשפה הערבית. בסך הכול פרסם בולוס שישה קובצי שירה בערבית במהלך חייו. שלושת השירים המובאים להלן לקוחים מקובץ השירים האחרון של בולוס, שפורסם לאחר מותו בשנת 2008 תחת הכותרת "עצם אחרת של כלב השבט" [עֶטִימָה אַחֲרָא לַכֶּלֶב אֶל-קַבִּילָה].

סוד המלים

מה שהמלים יכולות לעשות
הוא כמעט לא כלום בנמים אלה

מנגינה שאין בה די מוזיקה
כדי שמישהו יוכל לרקוד למקצבה.

אם כך, איך זה שאנו מרוממים
ומהללים אותן בדברי שבח?

עם זאת, ראיתי
מישהו שהתנווד כשכור בשמעו אותן

ובחר בדרך אחרת ללכת בה בחייו
ויצא לאותה הדרך, מבלי לשעות לדבר
ללכד את הסוד
שהמלים שחררו מכלאו.

ראיתיך: אתה היית ההולך בדרך ההיא
ואם לא היית, הרי אני, לבדי, הוא זה שהיה.

* אהוד הורביץ (ehud_hu@netvision.net.il) תרגם בעשור האחרון שירי משוררים ומשוררות ערבים.

כיצד נולד השיר המזרחי

נביא

אני אוסף את עצמי
חושף פני לברק
והוזה ומצפה כי הגל
ישליך אותי אל חוף נעלם
כבול לאבן.

ספר

פתח את ספר הזמן
באצבעות רועדות וקרא:
הנה חייך קשורים בשערם
אל יתד הימים, כאלו הם אשה
הרוצה לגלות לך
את ראשית הסודות
ואת אחריתם.

אללה

רצה אללה
שהעולם התחתון יתגלה:
סמטאות חשוכות, עצובות
נגזר על בני אנוש לתעות בהן
לנצח

עוד

אחר כך היו הימים
ואחד מהם תחב לידי
את העוד הזה, ולמד אותי איך לשיר
בקול פצוע כזה.

גופי החי ברגעו זה

החלונות מכסים בוילאותיהם המחוררים, ואני
שוכב במטתי קו לגרגרים הבאים מבטן אדמתי אני, גופי
החי ברגעו זה, אותו התנור שאינו חדל לאפוא כפרות
עגלים לרעבים המצטופפים לפתחי.

פני מורמים אל על ואין פנה לפרש אליה.
שערי מעפר בעפר השמש, והאזיר חודר לחרפי ספינה
אוטה אני שולח אל הים מעת לעת, עשויה ממלותי.

מלותי המלאות נדרים ואזהרות והפתעות ימי
כבדות מעפר קבר אבי הבלתי נודע במולדתי.

לא, אינני האדם, שאתה עשוי לדמון, המשלך על מטת פרישויותי
רחוק מכדי שיגיעו אלי זעקותיך המפארות.

האור מלטף את פני והמראה הופך את קירות חדרי
למצע עלים שגפרור מצית בו אש
ידי עשויות להפיל את משא המלים שלהן על הסף הזה המכסה צעדים
ורוח האל הזועם הכושל בצעידתו דרך המדבר תפזר אותי
כחפן גרגירי חטה.

הו פני ההיסטוריה הפצועים!
זה אני: קול פעמוני הנסתרים בבשר, רם יותר מסערה קרובה.